

ОПИС БОСНЕ

ХЕРЦЕГОВИНЕ.

од

ТОМЕ КОВАЧЕВИЋА.

ДРУГО ПРЕГЛЕДАНО И ДОПУЊЕНО ИЗДАЊЕ.

У БЕОГРАДУ,

штампарија Н. Стефановића и Друга.

1879.

NARODNA BIBLIOTEKA

ČANJA LUKA

Sign.

44-367

NARODNA BIBLIOTEKA

Inv. broj

2223

ЧИТАОЦИМА.

Покојни Тома Ковачевић, бивши казначеј војеног министарства, рођен у Босни, а васпитан на универзитету пештанској за фратора, живео је и радио на ослобођењу својих земљака Бошњака од Турака, па у тој цели написао књигу „Опис Босне и Херцеговине“. Ова књига покојникова, оста нештампана за његова живота, те мојим настојавањем наштампа се 1865. године, пошто је исту школска комисија пре гледала и изјавила, да заслужује, да се о правительству трошку печата; али цензура избриса много којешта, због ондашњих околности; па ја, све оно, што је изостављено, преписах у рукопису, приложих штампаној књизи и послах руском цару и ослободиоцу Словена, те он обдари децу покојникову са три стотине рубаља.

Како 1865. године цела књига не би наштампана, тако сада ја, као пашеног покојников, штампам целу, према новом правопису удешену, с неким примедбама допуњену, и предајем је читаоцима у пади, да ћу је распродати, са жељом, да се Босна и Херцеговина, које

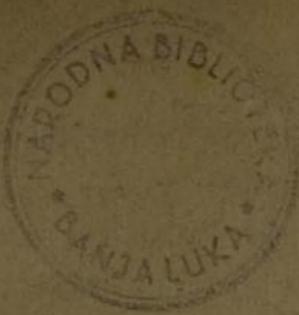
земље покојни Ковачевић описа, скорим ослободе, и са браћом својом уједине, као што је и покојник од детињства желио, и на томе до смрти радио, отишавши рано на онај свет, без да је дочекао, да се жеље његове остваре.

На нову годину 1879.

у Београду.

Илија М. Ракић,

пензионар.

ПРЕДГОВОР.

Вековни страх, који земљаке моје кроз четири столећа узнемирије, није ником па ни мени у том степену приступном учинио Босну, да би се она што тачније описати могла. — Пре двадесет година с дозвољењем правитељства турског испитао је геолог француски Ami Boué, а после њега најпре почасно по периодичним листовима српским, и затим укупно описао је Босну Ф. Јукић Бошњак, о коме славни руски књижевник Гильфердинг с уважењем говори. Јукић је путујући по Босни и Херцеговини и користећи се бешкацима многих родољуба па и мојим, издао земљопис Босне латинским словима у Загребу. Ја сам рад био, да по могућству његове погрешке исправим, дело допуним и Ћирилицом за српски православни свет напишем. Трошак ми је за штампање обећан, но одмах по свршеном делу и поречен још 1851. године, у којој сам земљопис овај довршио. Меценат овај мислио је, да је доста обећање учинити, а учињено испунити — није се слагало са његовом осудителном штедљивошћу, дакле, до мене није стајало, што ово делце до сад остаје неиздато.

У овом делцу многи ће Бошњак и Херцеговац од чести познавајући нека села и пределе, паћи недо-

статаκа; али кад расуди, да сам ја путујући неколико пута кроз све српске пределе у Турској и посећи што-но кажу главу у торби, само оно могао паписати, што сам запамтио и како сам запамтио, неимајући слободу по тим пределима писмене примедбе правити, падам се, да ће ме у томе извинити. — Описивање ово започето је према околностима; нека га при срећним приликама ученији и паметнији поправе и доцуне, а ја ћу први бити, да им за то благодарност и признање изјавим.

Овога имадох приметити сваком без разлике, који земљопис српске босанске земље читao буде; но као Бошњак мислим да сам дужан парочито земљацима мојим дело ово посветити и послати им га с братским поздравом и опоменом на дух времена у ком живе, па и на дужности, које као божја створења, свесна природног им права, испунити морају, да се четири-столетног ропства ослободе.

Промисао божија одређује народима степене растења и величине, време опстанка и трајања, а за тим и опадања; ништа није вечно, до само један Бог; народи пак дижу се и падају према развитку своје способности за живот или изнемогlostи сила за изумирање. Неки падају и коначно се са лица земље збришу, као многи прастари народи у Азији, колевци рода човечијег; неки опет, понајвише због својих грехова — познања и неслоге — посрђу и потпадну под надмоћије силнијег и сложнијег суседног народа; да по времену, очистивши се од прародитељских грехова, поправивши се и изобразивши, опет као феникс из пепела свог

подигну се. Међу ове последње бројим и много страдавши народ српски у Босни и Херцеговини. И ова грана великог српског стабла скршила се је пре 400 година, за казну неслоге и расцепљења у три хришћанска верозакона. Земљаци моји у време пада 1463. године, беху ватрени православни, заслепљени римокатолици и одушевљени Богомили — Патарени — по никако прави српски родољуби. За то страдаше, за то падоше и за то ево до скота иопижени оплакују горку судбину, плод гадне неслоге, своје и првосвештеника својих крајње глупости. Али, предрага браћо, свемогући Творац прима покајање грешника, примиће и ваше, ако се свесрдно покајете, ако међусобну мрзост одбаците и, сложно у просвети напредујући, достојним се покажете златне слободе, која се свима скоро народима изображене Јевропе указује мање или више у овом напредном столећу.

Нисте ви браћо, на вечито робовање осуђени; чувство слободе само је затупљено у вами, али још није изглађено; стари споменици славе царства српског и краљевства вашег и у развалинама својим побуђују у вами понос народни, траг старе славе и величине као и способности ваше за новији и снажнији живот. Дозрели плод с дрвета слободе ваше пао је у добру српску земљу и ево већ почело је семе његово да ниче и да се развија.

Пођите у мислима до високих Дечана, тамо мало даље до патријаршије српске у Пећи, до гроба св. Саве у Милошеву, до градова и дворова ерцега јужне Босне, банова усорских и краљева босанских; до Јајца, До-

VIII

бовца, Добра, Лијевица, Коњица, Ђеључа, Зворника и небројених других; све је то истина у развалинама, али опет се ни кроз 400 година није могло зbrisати и коначно упропастити, а да се на први поглед не види и величина ваша, славна прошлост и лепа надежда за будућност. Све су то јасни знаци живота вашег и способности за бољи развитак.

С ових неуправашћених остатака прошлости ваше баците поглед на стање и силу мучитеља ваших, па ћете видити у наглом опадању сile и величине њине, зачетак подизања и по времену коначне слободе своје,

Сетите се, мраком од 400 год. неуспавана браћа, како од силне Карамустафине војске, која громовима топова и самом Бечу пропасти навести, не остале ништа осим једне последње страже, која у пола разваљеним зидинама остарелих градова, као последњем прибежишту корана, чами. Србија, као што управитељ трговачке школе у Паризу, г. Бланки вели, збаци са себе јарам и подиже над полумесецом крст, а тај се крст блиста на барјацима са звонара по Молдавији и Влашкој као и по препорођеној Грчкој.

Човек би реко, да и само поднебије, које хришћанима прија, за њих постаје убитачно. Тако и јест; не протече ни 30 година (речи г. Бланкија), а Турци оставише ослобођене покрајине подунавске и Грчке, па и онде, где они господаре у непрестаној забуни као у земљи непријатељској живе. — Треба их само у тврђињи београдској видити, у којој затворени, више наличе на тавничаре и апсенике него на војску политичне посаде.

Свуда глас звона надмашује дерање хоџа; њихова моћ ишчезава пред умом хришћанским. Свуда су коран и јеванђеље у борби, која се у споменицима, оделу и обичајима, да, и у самом ваздуху показује. Независност српска има лик верозакона и строгости, као и одушевљење мученика, који за њену слободу јуначку крв своју пролише. Свуда мусломане клетва прати; код сваке светковине оре се песме јуначке и побожне. Имена хришћанских светаца иду од уста до уста, иконе у свакој цркви, а богојадица у свакој кући. Српски свештеници добро се изображавају, а то је од великог напретка у земљи, у којој до скора бројаху хришћане дају депу на главу као марву без права, без имена обитељи, без да им се знало за године а често ни за име њихових родитеља.

На огњишту ослобођене Србије, као што се речени пропицателни Француз изражава букнуће први пламен источној слободи. Овде је Хришћанство одржало победу прву, за којом вацију данас Бошњаци, Херцеговци и Бугари. Сви су ови народи Хришћани едне крви Словени, али немају цркве, школе, грађанској права и домаће слободе и сигурности. Неколико Турака који су у оружју саливени тиште што више могу поштене и радне Словене; но то баш турско покрекло извесној и скорој пронасти ка злим корацима води.

Ово све предраги земљаци, кад расудите, и при том погледате на жалосно стање државних турских наса а још на жалоснију управу њихову, на распадање њиховог царства, на губитак Алгира, на оцепљење Туниса, Триполиса и Мисира, на упорну борбу

и непослушност Курда и Арапа и осталих турских поданика; онда ћете више него јасно видети: да се приближује час у коме ће се горе изложено пророштво г. Бланкија испунити, онда ћете се освестити и својски прионути за делање којим се слобода постизава.

Ја дакле по дужности обраћам мажњу вашу па ово стање Турске. Оставите сваку мржњу и раздор, знајте, да сте сви Срби који слатким српским језиком говорите. Нека православни у својој а римокатолици опет у својој цркви највећу слободу уживају; па и она браћа наша, која су се затекла у вери мухамедовој нек остану у истој безбедни и неузнемирени, а сви заједно ступајмо напред у слози, просвети и споразумљењу, па када купне час новог живота нашег, да смо за исти спремни и готови; да свет види, да се Јевропа увери, да сте ви, прошавши кроз ватру очишћења, достојни слободе и имена оног народа коме у Јевропи ни равног нема, да сте прави славних вам предака унуци и знатна грана великог словенског стабла.

Њежна чуства мојих земљака нек ми не замере, што у делу овом последоватеље мухамедове вере по-турцима називљем; моја намера није да их вређам, само сам то рећи хтео, да они нису Турци по Срби, и да су њихови пра-родитељи због разних узрока, веру мухамедову примили. То се само по себи види, почем им је матерњи језик српски, а турски толико разуму, колико и француски.

У овом описивању Босне ја сам наводио је важнија прикључења из историје, где је чemu места било,

с намером, да моји земљаци читајући опис земље на којој живе, у исто време поуче се, како се то додатило те је Босна под Турке дошла и шта би им требало радити, да до слободе дођу.

Још један пут препоручујући вам, драга браћо, међусобну љубав и ревност за просветом, и пожртвовање за милом слободом, молим вас да никад не сметнете с ума речи Гридухића:

„Може ли се с' уђе згоде,
Гинут којом смрћу гором;
Него живит' без слободе,
Не бит вољан с' душом својом“.

Т. К.

ЗЕМЉОПИС БОСНЕ.

---

§. I. Границе и простор.

Границе садање Босне јесу: од истока, кнегевина Србија, од које Босну дели Косово поље или нахија вучитриска, која спада на пашалук приштински, река Вувац од сјеничке нахије до варошице Прибоја, одавде Лим река до села Рудах, а одавде до Раче Дрина; од југа, скадарски и пећски пашалук, од кога раставља Босну река Ибар, Црна Гора и Далмација; од запада хрватска војена граница и то од Тромеђе до Новога сува је граница, а ад Новога до Јасеновца река Уна; од севера Славонија, коју од Босне раставља Сава. — Будући је Херцеговина неразделима част Босне, то ће се у овом делу под именом Босне и Херцеговина подразумевати.

Сва ова српска земља, коју предозначене границе од једноцлемене браће растављају, има у простору своме 1063 □ земљописне миље. — Од Митровице до Бијача дугачка је 104 а од Нишића до Бруда 76 сакати.

§. 2. Простор и земље.

Сва Босна тако је планинама преплетена, да се у потпуном смислу српском Хелвецијом или Швајцарском назвати може. Планине ове могу се на две гране поделити: прва долази од јулских планина преко Хрватске и Далмације; ограници њени јесу: Зец 6800,

Враница 5000, Влашић¹⁾) 4400, Виленица 3000, Требевић 3500, Иећит, 3800, Грмеч 3000, Тисовац 3806, Радован 2000 стопа париских висок. Даље: Ковач планина преко Дрине, Романија, Игдиман, Батијевица, Дубошчица, Трогир, Озрен, Мајевица, Крњин, Вучијак, Црни врх, Козара, Срнатица, Црна гора, Пролог, Вран, Малован, Шумага, Битовна, Иван-планина, Хергу, Хум, Билећад, Чемерно, Сутјеска и многе друге. — Друга грана почетак има од бугарских планина, које су се код Римљана звале Хемус, а данас се зову Балкан, овог огранак Шар-планина, турски Шар-даг, под којом лежи Призрен, негдашња столица цара српског силног Душана, а сада скоро преселившег се тамо скопаљског везира, — пружа се од Призрена по јужној Босни, и дели се у мање огранке; од ових знатнији су: Дурмитор највиша планина, износи 7—8000 ст. пар., Сутјенска 6300, Проклетија 6104, Волујак 5900, Глијеч 5197, Плевље 5000, Љубешник 4600, Св. Трицица 4500, Салија 4464, Гусиње 4300 пар. ст. Висине ове означене су по француском геологу Ami Boué (*La Turquie d'Europe. Paris 1840.* Т. II. стр. 33. и 43).

Поред овако многих и великих планина, Босна има пространих плодоносних равница, особито око Саве,²⁾ Уне, Босне, Укрине и Усоре; после има великих поља: ливанско, граовско, глаточко, купрешко, билајско, мидепо, прквено, кнажпоље, југово, лијевче, бањалучко, дуваљско, љубушко, габелско, гатачко, невесињско, трбињско и попово поље.

§. 3. Реке и језера знатнија.

Река Сава извире под планином Кореном у Крајинској, одакле покрај Загреба, Јасеновца, Градишке, Бруда и других места тече, Босну од Славоније раставља и

¹⁾ Примедбе, које буду означене, стављају се на крају књиге.

примивши у себе многе реке босанске и српске утиче под Београдом у Дунав. — Дрина нема сопственога врела, него реке Пива и Тара, више Фоче један сакат код Шарана удружују се и одмах под именом Дрине теку до Раче, гдје се под немачким, тог имена градом близу српског карантине Раче ова река у Саву улива а дели источну Босну од српске кнегевине. Босна река извире испод планине Игмана, код Блажуја, два саката од Сарајева далеко и јест поглавита река целе земље; тече по средини земље к северу и после 24 саката свога течaja код Лукачева шанца утиче у Саву. *Уна* има врело у Лики код Срба, од Новога до Јасеновца дели западну Босну од Хрватске, и код исте вароши меша се са Савом. *Неретва*, (по страним списатељима Нарента, Наро, Нарбо и погрешно Оронцијус) поглавита река горње Босне, извире у пределу Борчу испод Волака, тече од севера к југо-западу кроз Коњиц и Мостар, где су на њој камени мостови, после 24 сата течaja свог улази у Далмацију код Метковића, гдје после 3 саката утиче у 2 крака у јадарско море код Опузена. *Требишњица*, (код старих Арион и Омбла) има врело више Требиња из планине Билећа, тече по ред Попова-поља, где под планином крије се, те под новим именом „Река“ и „Омбла“ извире у Далмацији код дубровачке луке Гружа, после 1 саката утиче у море. *Буна* и *Брегава* утичу у Неретву. *Требижат* и *Тихаљина* улазе у Далмацију. *Ибар* извире испод планине Проклетије више варошице Рожаја, дели јужну Босну од пашалука пећског — дукагинског, улази у Србију код ариљске косе, те код Каравановца утиче у Мораву, за то га може бити и зову „Баракском Моравом“. *Тара*, житељи око ове реке Римљанима су због јунаштва познати били, а и дан да нашњи исти су у толико на гласу, да је већ у пословицу ушло: „Наша Тара, не боји се турског цара“;

Тара извире испод планине Дурмитора више Кулашина. *Пива* извире у пределу тог имена код манастира православних калуђера, обадве утичу у Дрину. *Морача* извире испод планине Косоа и у Црној Гори жеши се са Зетом. *Лим* има врело више Плевља иза планине Вусиња, од Прибоја до Рудах, где утиче у Дрину, дели источну Босну од Србије. *Вуваџ* има 2 сахата више Сјенице извор, за $14\frac{1}{2}$ сахати дели Босну од Србије, а код прибоја утиче у Лим. *Сана* истиче код села Пецке из планине Црне Горе, утиче у Уну код Новога. *Врбас* извире код Привора испод планине Зеца, тече према западу и после 38 сахати утиче у Саву код Свињарева. *Плива* има врело у пределу тог имена код Соколца из планине Црне Горе, утиче у Врбас код Јајца. *Рама* извире код Варваре испод планине Драгуше, утиче у Неретву код Удускога и Устираме. *Врбања* и *Угар* утичу у Врбас. *Укрина* из планине Узломца код Шњеготине извире, и код Корећа утиче у Саву. *Усора* има врело у планини Трогириу. *Саречка* у планини Мачвици, обе утичу у Босну код Добоја. *Криваја* извире из планине Стоборја, утиче у Босну код Завидовића. Мање реке јесу: *Лашва*, *Миљацка*, *Лепеница*, *Јадар*, *Дрињача*, *Швракава*, *Врбаска*, *Крупа*, *Бистрица* итд. О њима на своме месту биће говора. До 8000 водених извора има Босна.

Језера знатнија јесу: *Језеро* између вароши тог имена и Заслапија идући према Јајцу, $1\frac{1}{2}$ сахата дугачко и $\frac{1}{2}$ сахата широко. Ово језеро река Плива прави, немогући отицати. *Борци* у нахији неретванској, *Нетека* у нахији дервентској, које Босна прави. *Прокос* у нахији фојничкој, из кога река Драгача извире; код села Жримаца у Скопљу има 3 језера, а у Купресу 5. — Бара има доста око Саве и Неретве,

најзначатније је блато Бушко и Мостарско¹, са сирком или сумпором богато.

§. 4. Поднебије.

По свом положају, Босна спада међу јужне земље, но многе и то високе планине по средини Босне поднебије чине умереним; изузимајући јужни крај Босне, где је топлота као и у Далмацији и где мало снега пада; по планинама снег пада још у октобру месецу и не диже се до маја, а негда и до јунија. У неким местима ветрови особито у Купресу, Дувну и Лијевцу тако страшно дувају, да често читава стада овца зими снегом замету, а и путник многи главом плати.

§ 5. Производи природни.

Крвопролића, која су се у разна времена између грабитеља земаљских по Босни врло често догађала, служе за сведочанство, да Босна у ред најбогатијих јевропских земаља спада, јер обично се, као што наш Никшић вели, на плодној војки гране крше; но жалосно је с једне стране погледом на природну красоту наслаживати се, када глупост неколицине потурица од земаљског раја за 388 год. одако изневерише краља и род, створише страховиту пустину, и презрену по крви и језику браћу своју у лицу опасаше, а богатство земље варварством азијатским кроз стлећа саранише. — Планине по већој части шулом су заодевене, из којих многобројни потоци, врела и реке извиру, и красне долине, које жали Боже пусте леже, богато наташају. Оно мало земље што се обделава, тако је неуредно и неуређено, као да ова земља ви господара ни раднича нема. Природно богатство земље ове [види се отуд, што у царству биљном рађа сваке сорте жито,³] као: кукуруз, јечам,

пшеница, зоб, просо, хелда, раж, пиревина и бар; у горњој пак Босни осим тога рди пиринач и решица. Воће⁴⁾: шљиве од више сорти, особито тако назване сваке и пожегаче, крушке јабуке, брескве, дуње, трешње а у горњој Босни смокве, шипови или парози и све јужно воће. Од дивљег воћа у изобиљу се налази: оскоруша, боровњача, кестења, мушмула, дивљих јабука, крушака и трешања. Винограда осим у горњој Босни има само у нахијама: перетванској, рамској, бањалучкој, за тим око Мигровице и Новог Пазара, вино је првено и врло добро; много се сеје дувана и броћа, а и руја има доста по планинама; тако исто налази се и грдна количина лековитих трава. У царству животиња: озца, козе, говеда, свиње, и коњи благо су Бошњака, кокоши, ћурке, гуске и патке плоде се за домаћу употребу. Зверади има и сувише: медведа, вукова, јазаваца, лисица, зецова, српа, дивокоза, дивљих свиња, рисова, веверица, видра, куна, творова итд. У царству рудноме како у стара времена тако и данас Босна је једна између најбогатијих јевропских земаља, због својих руда, које сакривене у земљи изгледају па ругу словенског радила. Руде од сваке сорте излазе се у Босни: злата, сребра, олова, бакара или меда, сумпора, гвожђа, живе итд. Нахије с овим рудама најбогатије јесу: старомајданска, бањалучка, пријedorска, височинска, фојничка, сребреничка, зворничка, тузланска и др. Со каменита никде се јавио не копа, но тајно на више места, због чега су многи људи штетовали, па и главом платили, што су се усудили копати Овакве каменице соли налази се код Травника у планини Звезди у нахији височкој, у планини Вујаку, у Мајезици и Драгуни у тузланској нахији. У Тузли су скоро направљене две топионице сребра ради пробе. Руда се овамо доноси из других места. Воде слане од које се со кува, има у горњој и дољној Тузли и Дријеачи, но

ова последња од неколико година затрпана је. Гвожђе на више места копа се и обрађује, тако исто и челик, а жива копа се код Крешева, но сасвим нивешто. Године 1841—2. тадашњи Хузреф-паша зовне рудара немачког Шулца, који почне руду по Босни тражити, по где су богатије руде злата и сребра биле, Бошњаци нехтедну везиру показати; Шулц дакле с реда станови копати, и то у Боровици, и преко 10.000 товара на копа и у Цариград пошаље. По хемичком опиту у Цариграду чињеном изашло је из 100.000 драма боровичке руде: 9 драма злата, 85 др. сребра и 35.000 драма чистог олова. Кад оде поменути везир из Босне, Шулцово предузеће престане. Године 1847. познати аустријски рудар у Турској Паулини по заповести царској дође опет истраживати у Босни руду, и с њиме Шулц, те прегледају руде по фојничкој и височкој нахији; Боровичка руда и Паулинију се допадне; он је приповедао, да се у Цариграду друштво једно на акције саставило, које ће одмах почети израђивати босанске руде, но врати се Паулино, а доцније и Шулц, и од израђивања руде до данас ни спомена нема. Ко је први и када у Босни почeo руде копати, и где су новци кованi, мало се шта из повеснице зна, премда имамо приличан број сребрних новаца, од банова и краљева босанских. Кулиш бан дао је Дубровчанима Јагодину планину међу Сарајевом и Варешом у закуп, одакле су они велико благо кући односили; да су на више места руде копане и обрађиване, то сведоче садашње развалине старих мајдана. Први мајстори имали су бити Немци, Саџи, јербо више речи немачких у босанском рударству има, као: Шлеген, Каран, Хитман, Орат итд. Славољуб Бошњак видио је најстарији босански сребрни новац од бана Твртка, а више таквих босанских новаца налази се у музеју кнеза срп. у Београду, у народном музеју загребачком, и у при-

ватним рукама у Босни. Воде рудне налазе се на више места и то прво: *Кисељаци* — киселе воде — најбоље су у Лепеници нахији фојничкој, од Фојнице 3 сахата далеко на друму сарајевско травничком. На овом друму још има 3 кисељака: под *Кобиљом Главом*, под *Брестовичким* и у *Клокотима* код Пандурице. Осим ових има их још у селу Божици, фојничкој нахији; у нахији тузланској има 3 кисељака: на Усини, Мајевици и Драгуњи, у нахији тешанској код Женча на 5 места, од којих Матина најзначнији је. *Топлице Слатинске* 3 сахата од Бањалуке, најбоље су; затим у самој Бањојлуци, Новом Пазару, код Фојнице код Сарајева и Грачанице. Осим ових на више места налази се различних лековитих вода с којима се болесници видају.

§. 6. Обртност или радиност (Индустрија).

Што се обртности тиче, ова је доста знаменита гледајући на остале турске покрајине. Славни Доситеј Обрадовић упоређује је с цариградском, пишући: „Који год незна другог заната, иромје криве чешље правити, тај нека не иде ни у Босну ни у Цариград“. Заната и занатлија овде по начину азијатскоме доста има; највише се овде гвожђе обрађује, из њега опет посуђе и друге ствари праве, и по томе у Влашку и Молдавију, Србију, Бугарску у Далмацију разносе; олово се топи код села тог имена, жива код Крешева, челик код Боровице. Коже учињују се код Високог, Фоче и Сарајева. Лисичија кожа овде учињена носи се у Цариград и Александрију на продају. Оружје разно и добро прави се: пушке код Фојнице; ножеви, сабље, а и пушке у Фочи. Пушчани прах прави се на више места, најбољи је пак код Челинца, у бањалучкој нахији. *Пољоделство и скотоводство* доста је знатно

према околностима, но гледећи на згоду, положај и плодност земље, ни издалека није такво, какво би могло бити и ваљало да буде. Томе је узрок гospодарски зулум. Око пчела прилично, а око свилени буба слабо се ради.⁵⁾

Турско правитељство само дакле зна купиги, оно ни крај памети нема, да се побрине о добром економском стању државе, већ што је још горе, својим неупутним управљањем житељство све у прњу сиротињу и сиромаштво баца! Све је до голе душе од ових сињих робова поузимато, још само живот, па ће и турско варварство завршити, те ће се и мухамедове кости у Меки развеселити, када се просвећена Јевропа увери, да је Бог из свога тефтера Ђаурина реситио. Али требало би, да зна полумесец, да су робови његови до дувара дотерани, даље се не може; ваљало би да се опомене, гдје је Беч и колико је далеко од њега Ниш; у Бечу је Кара-Мустафина глава, а код Ниша кула од српских глава, до Беча је он допирао, па се сурвао и ето га је Дунаво до Видина опрало, оно тече и до Црног Мора, а њчме се у Цариграду иде — онде је Софија. —

§. 7. Трговина и путови.

Турски начин управе тако је некако удешен, да сваком напретку у царству своме на пут стаје, сљедствено и трговини. Уведене су прекомерне Ђумручке таксе и монопол,⁶⁾ а није се постарато барем за суд трговачки, кад другог никаквог суда нема; ово је узрок што као све остало тако и трговина у Босни из дана у дан пада. Хришћански трговац мора босанскому великашу дати — поклонити — пошто Турчин ође и то све на вересију, заискати пак дуг и на суд га притегнути, то би била велика продразливост, и из оног

места морао би се селиги. Ништа мање због добrog положаја и природног богатства земље, трговина је у Босни и сада прилична; гњездо трговачко јесте Сарајево, које је као магацин свију стравих еспана, из кога се по другим местима разносе; друга трговачка места јесу: Бањалука, Травник, Лијевно, Мостар, Фоча, Но-випазар, Пријedor, Тешан, Тузла,⁷⁾ итд. Еспап се обично носи на коњима, осим онога, који се из Градишке у Бањалуку и обратно носи, и осим оног, који Савом, Саном, Уном и Босном на лађама иде. Уноси се у Босну: со из Влашке и Сицилије, мало из Далмације, шећер, кафа и олово из Трста, зејтин и ликери из Далмације, памук из Трста и Румелије, чоја фине из Трста, Брна, Беча итд. Износи се пак гвожђе у Србију, Бугарску, Влашку, Румелију, Молдавију и Далмацију, неурађено у полуѓама, и урађено у плочама, клинцима, тавама, сачима, котловима, машама, садацима, лопатама, потковицима итд. За тим даље марва ситна: овце и козе у Аустрију, тако исто волови и коњи. Свиње у Аустрију, жито различито у Далмацију, Хрватску и Црну Гору; коже волујске, овчије, козије и од зверади урађене и неурађене за Цариград, Далмацију, Угарску итд. Вуна, восак, лој, сало, катран, кости, суве шљиве за Аустрију, оружје, сабље, пушке и ножеви за турске државе, чибуци т. ј. трске од фудиковине за Цариград и Александрију, пијавице, дуван итд. за Аустрију.

Путови су по Босни онакви, вакви се сами начине, али их је природа сама начинила!⁸⁾ Побожне адије и Турци великаши имају обичај мостове поправити и калдрму изменјивати, и будући да то од њихове воље и доброте зависи, то сваки зна како је! Међу тим какви су да су напоменућемо их овде, и то: 1) из Травника стамболски пут до на границу босанску и румелијску. Из Травника у Сарајево сахати 16. Травник — 2. Витез — 2. Бусовача — 2. Деховац 3.

Кисељак — 5. Раковица — 2. Сарајево — из Сарајева — 60. у Митровицу — Сарајево — 4. Ђереметхан — 4. Праћа — 3. Хашћане — 8. Горазђе — Чајнић — 6. Плевље 8. Пријепоље — 9. Сјеница — 9. Пови Пазар — 4. Бањска — 2. Митровица. 2) Из Травника до Бањалуке 18 сахати. Травник — 2. Битоље — 3. Угар — 2. Скендер-вакиф — 3. Плоча — 6. Свлачава — 2. Бањалука. 3) Из Бањалуке до у Градишку 8, до на Костајницу 16. — 4) Из Травника у Лијевно сахати 18. Травник — Ратањска — 1. Кошила — 4. Бугојно — 2. Прусац — 2. Купрес — 4. Шуица — 4. Лијевно. 5) Из Лијевна до на Бели брег 6 сахати. 6) Из Сарајева до у Мостар 24 сахати. Сарајево — 2. — Раковица — $1\frac{1}{2}$ Хан Брлдина — 2. Борча — 5 Коњиц — 6. Подпорим — 3. Сутина — 3. Мостар. 7) Из Мостара на Метковиће 7 сахати, а на међу Дубровачку 18 сахати. 8) Из Травника до у Брод 32 сахата. Управник — 4. Градишће — 2. Врандук — 2. Оравица — 2. Голубиње — 2. Жепче — 5. Тешањ — 2. Писак — Пудашица у Крњину — Фоча — 3. Дрвента — Брод.

§. 8. Управљање.

Управљање у Босни од 1463-ће године па до данашњег дана онакво је, какво се може само онде представити, гдји нема честитога суда, правде, уредбе и поретка, гдји неколико отпадника свога народа скоро један милијун браће своје угњетавају. До сада над Босном била су два управитеља: травнички и мостарски везир, а сада откако је потурчени Србин Омер-паша с војском турском ове године потурице босанске

победио, сајузио је он оба везирлука, и тако већи круг варварства дао је једноме у Сарајеву.

Нерон је распорио утробу живој матери својој да види гдје је лежао, ави потурице босанске, парате утробу ваше браће Срба да видите, да пису што год и тамо сакрили, чиме би се неситост ваша зајазила! Нерона сте надвисили, но његовом царству, нема ни трага; ваљда ће и вашем варварству једном крај бити!

„Није Босна по све инокосна,
Кад Бог хоће родиће јој воће“.

Везири босански често се мењају и родом су Османлије, — по мјењу потурица босански ћаури — и за то их потурице босанске не трпе, држећи, да вису праве слуге пророка Мухамеда, јер носе панталоне. После везира највеће господство има *Таја-бег* — намесник — хазнадар бег и чаушлар ага. Од ових први је управитељ финансијских дела, а други је државни толмач. За овим сљедује *шурा* т. ј. савет, у већим нахијама од 12, а у мањим од 8 лица. Сад је трећа година како сви послови иду на шуру, од шуре на кадију, а од овог на везира; овај има у свemu пуномоћије: Бог на небу а везир на земљи. Везир убице затвара, да их може глобити, а што се тиче смртне казне, ову кад кад везир подноси савету цариградском па решење, а то обично бива, гдје он не може кривца због сиромаштва глобити. Полицијску власт одправљали су пре војводе и кацетани, а сада муселими. Свака нахија има муселима и кадију, где су повеће нахије, оне су подељене на мукате, и овде стоје њихови *нахити* (намесници). Нахија и мукате подељене су опет на демате, т. ј. општине, општина пак

састоји се из више махала. Сваки ћемат има свог имама — пароха — они се кад вад питају у мањим пословима.

Сву дакле судску и полицијску власт уживају сами мухамедовци, Хришћани су раја — робови. Ови бедни јевропски робови по селима имају кнезове, а по варошима махалбаше, који су тобож представници народа, али су управо слуге турске, будући рају од стране земаљског господара, кадије и муселима, на беглук зову, које ове господе тимаре, ватру на чибук доносе и друго такво чине. Кад који није задовољан с кадијском пресудом, он се тужи везиру. Везир код себе држи 80—100 каваза, они никакве постојаће плате немају, већ од ових шиље кога да извиди какву тужбу, каваз премда ни читати не зна, изриче пресуду на корист онога, који га боље подмети! После тога онај који је изгубио, треба да плати *изметију* т. ј. труд кавазу, ал ова од 500 гр. никад није мања, а обично је 7—900 гроша; тако често бива, да ствар ни пола цене не ваља, колико се *изметије* плати!! И ово је једна глоба, која народ сатире до зла Бога, а турске гладнике богати! Украће говорећи, као што је горе стављено, у Босни и нема правог суда, вити га може бити; јер сваки потурица од највећег до најмањег, само има задатак, како ће кесу пунити и рају гњечити. Неки закони и уредбе издају се од Порте, но само на папиру остају, и нико се не стара, да вољу царску у дело приведе! Ако си Турчин, то ти је све слободно, раја противу Турчина вишта сведочити не може, напротив Турчин — потурица — ништа слагати не може, њему се мора веровати, особито ако је беле браде, онда му, ако је тужитељ, не треба сведок противу Србина, доста му је казати: „бела је ово, влаше, брада“. За Хришћане сада су најгоре напоменуте шуре,

Јер у овима суде пређашњих година одликоване крвопије невине раје.⁹⁾

§. 9. Данак и порез.

Сва надлежателства блистательне Порте у Босни постојећа ту поглавиту и скоро јединствену дужност имају, да данак и порезу од раје покупе. Надлежателства ова код простоте зову се: „судови честитог падишће“, а управо требало би их назвати заведења за извршење неправде и тиранства. Везир травнички, док је горња Босна тако назvana Херцеговина, одвојена под изродом српским потурицом Стучевићем, стењала слао је у Цариград 8 милијуна гроша годишњег прихода, а колико је ако не више остајало њему и онима, који су данак од народа купили. Мостарски везир вишехваљени Стучевић слао је по 1 милијун греша у Цариград сваке године, а колико је њему остајало, то жалосна раја и онај само знаде, који је истог Стучевића као капетана до 1831. и као везира до ове године познавао. Столац, Мостар и Палате на Буни све доче, зашто је кукавна раја за време овог босанског Калигуле од глади умирала, и прибежиште по пеплодној Далмацији и Црној Гори тражила. Куга ове бедне раје није могла на грешној савести својој горко узвиљене сиротиње плач и уздисање спосити, но је руком својом, ирвљу хришћанском по сто пута окањаном, смрт сама себи пре два месеца задала. — О српска му земља зверске кости избацитала, проклетство га 300 хиљада оглобљене раје, док је сунца и месеца пратило!

У Босни се на годину дана плаћа: 1) *хараџ*¹⁰⁾ свака мушка глава по 16—18 гроша; овај се узима од свију Хришћана, Чивута и Цигана, само су од њега духовници римске цркве ослобођени, но и они често плате ћутуре за више година па један пут. 2).

порез ђурђевски; 3) порез лучински, овај плаћају тежаци од усева, и то на сто ока по 7—9 гроша 4) *Димница* ову плаћају, који не сеју жита, 6 гроша на годину. 5) *Качарина* 6 гр. на годину. Ову сами Хришћани плаћају, па пио или не пио, имао шљива или не имао! Потурице, држећи се свога закона да не пију ракију, то су од плаћања ка-чарине изузети. Овде узгред наводим, да потурице босанске никакве мере у пићу немају, они ракију пре-печеницу као воду пију. Тако је паша тузлански сваки дан по једно стакло рума и по три стаклета ликера, дакле по $1\frac{1}{2}$ оку овог јаког пића дневно, сам пио, не чашом, већ саплаком. 6) *Мензулана* плаћа се на шиник — 100 ока — 6 гроша. 7) *Кршила* за вој-ску даје се: жито, сено, слама, дрва, угаљ итд. Треба знати, да господа турска — аристократија — ништа цару не даје и не плаћа; за тим ливањски, гламочки и краишнички Турци такође ништа не дају. Овако је до сад било, а од сад честитам им долазак Омер паше и Ђаурске панталоне!

Небројени данци јесу постојани и уредни, а не-уредних има сваке године, као: грађење правитељствених кућа, касарни, долазак и одлазак везиров и дру-гих царских капиција, за тим војени трошак везиров, кад противу бунтовника босанских војује, и трошак бунтовника, што се за благо отаџбине противу цара и везира дижу; ови трошкови и малом и главом од сиротиње плаћају се.

Чиновници нису плаћени, морају од мита, глобе и прварине живити, шта више кадије — судије — у место што би они морали бити од правитељства пла-ћени, кадилуке своје закупљују и за ове 50—100 кега на годину плаћају; дакле морају глобити. И само ово закупљивање судских звања показује какво је пра-восуђе у Босни. На овај начин и муселими закупљују

купљење харача итд. У горњој Босни, т. ј. Херцеговини још је прве било до сад, а како ће од сад бити, може се закључити; онде је харач 22 гр. Све остале данке и порезе плаћају сами Хришћани, тамо су Турци још баше, па ништа не плаћају. Ко познаје сиромаштво босанске раје, признаће, да су ово заиста велики данци, но много гаднији су ови други, које треба господарима на земљу плаћати! У неким местима плаћа се девето, у неким пето, а у неким треће, десетак пак плаћа се спахији. Беглук вајгора је куга, која затире босанску рају, целе године и мушки и женско служи своме господару, своје жито гледа, како му од непогодног времена пропада, а господарско обраћује, а кад на њиви посла нестане, онда мора у кући господарској службу чинити; осим овог субашу треба преко целог лета ранити; господар на време не узимље свој приход, већ чека кад жито поскупи, па онда у новцу највећом ценом наплаћује; кад се ко жени, мора дати господару, из чијег села девојку води, 50 гроша за чизме и 20 гр. субаши за опанке; кад се деле, господару се даје во, кад кућни старешина умре, господару се даје најбољи во, кад господари у лов иду, треба њих, њихове керове, и остало друштво ранити, а није им доста, што усеве сатру. Кад је воља господару, диже свог кмета — поданика, — од куће, па да остане, ваља с добрым волом подмитити, а то бива сваке године. Осим овог, шта раја трпи од својих господара, трпи она и од других великих потурица. Тако кад који кућу гради, или што друго, кад са својим робовима не може летину да обере, опда и из других спахијука раја мора овоме потурици бегаучити, а који се упротиви¹, томе каже потурица: „е море влаше! турска је ово земља, не куца овде звоно, већ се турски језап учи“, па често сикиром иза врата или му привеже ошигидију т. ј. запрети му, да ће му се првом

приликом осветити. — Ово и остало, што се и описати не може, подноси босанска раја од своје браће по крви, потуришћа. Турци су на својој земљи, те само десетину од сена и жита дају, а бегови не дају ником ништа.

Новом уредбом Тахир-паше укидају се беглуци и беглучење са свим, место ових кметови морају својим господарима давати: од жита, башче и дувана трећи део а од сена половину. Господари пак обvezани су плаћати трећи део од пореза. Ова нова уредба много је гора од пређашње! Њоме се од порезе нико не вади. О томе говорићемо на свом месту.

§. IO. Народности и број житеља.

Словени су се избројали, њих 80.532.000¹¹⁾ у Јевропи има. Велико Словенско стабло има 4 главне гране: а) *Руса* 52.000.000; б) *Јужних Словена* 11.800.000, в) *Пољака* 9.365.000 г) *Чехословака* 7.167.000. У овоме грдном броју Словена и Срби су, и по томе, који је онај, који не ће с поносом исповедити, да је Словенин, да је син народа, коме нема равна у Јевропи, ко не ће овим поносом одушевљен она чуда изводити, због којих се певају у вечни спомен цар Душан силни, Милош Обилић, Краљевић Марко, Забој, Јшића, Собјески, Петар Велики, Кара Ђорђе са својим, а Милош Обреновић са својим војводама, и остале сјајне звезде на словенском небу.

— Сви житељи босански, изузимајући мало Османлија, Чивута и Цигана, спадају у ред јужних Словена српског ограника, и то без разлике вероисповеди; јер и они Срби, који су вероисповеди мухамеданске приимили, по крви и језику ипак остају Срби, само жали-боже, у недостатку просвете Срби мухамеданске вероисповеди немају ни појма о народности; а тако исто

и већа чест Срба источне а и римске цркве, и докље год буде Србин источне цркве веровао, да је Србин само због вероисповести источне, док Србин западне цркве буде исповедао, да он није Србин за то, што припадају цркви западној док на послетку Србин мухамеданског закона буде одрицао, да је он Србин, пошто Мухамеда верује, — дотле не можемо се ми Словени на југу, правоме напретку, слози и љубави међусобној надати. Но о овом предмету говорићу опширно на свом месту, а сад досста је казати, да смо ми Срби били пре хришћанског закона, који овај језик говоримо, и да ћемо остати Срби, па ма ког закона били.

Језик у Босни јест српски, који је у свој првобитној чистоти сачуван, нити је измешан са турским или којим другим језиком; и он се искључиво и јединствено у свој Босни и од свију житеља говори. Погрешно дакле вели Шафарик, да има око Сарајева, Травника, Бањалуке итд. Османлија, јер кад се и дододи, да се који Османлија насели у Босну, он већ друге године српски говори, а његови синови, који се у Босни роде, само знаду турски селам — поздрав — назвати. Наша пак браћа мухамедовог закона у толико су само поштени, што mrзећи на Османлије, језик њихов презиру, иначе могла је до сад знатна чест фамилија свој материјни језик заборавити и прелити се у Османлије.

Осим Словено-Срба налази се у Босни и Цигана, који су мухамеданског закона, па опет морају харач плаћати, а у цамију им недаду. Ових има по већим варошима, и сви су ковачи, другог осим српског језика не знају. На послетку има и Чивута, који у Сарајеву, Травнику и Новом Пазару станују; ови говоре покварено шпанјолски језик.

Цело житељство у Босни овоглико од прилике износи, има: 1) Срба 1,096.000; 2) Цигана 6.000; 3)

Чивута 2500; свега дакле 1,100.000.¹²⁾ Осим ових становника, има још а) Чергаша, од којих једни су Цигани, који граде и крпе котлове, а други Каравласи, који здјеле, преслице и вретена праве; б) регуларних војника — низама — 6 табора, што чипи заједно с топцијама 5.700, в) Аријаута каваза по Травнику и по другим местима има до 500.

§. II. В е р о з а к о н .

Као год што је само један Бог, тако и једна само може бити права и истинита од Бога људма дарована вера, али данас има вера толико, да им се ни броја не зна. Наш народ пре него што ће примити вероисповест садашњу, био је у идолопоклонству, па га је у овом јединству један језик материјег млека, једни, но свети народни обичаји, једно поднебије и једно владарство тесно спојена држала; али кад се вера и наука Христова по Јевропи распространи, и Срби у ближе одношаје с царством грчким дођоше, упливом Грка, који су први хришћански закон примили, покрсте се Срби у 8-ом столећу. Тада је једна црква Христова била и управљала се од надлежних патријарха, међу које се и папа римски бројао. Овај мало по мало поред духовне власти, докопа се противу воље оног, који се намесником прави, и који је казао да царство његово није овог света, и светске власти. Па вада у име свете тројице, троструком круном главу закити. У грабљењу власти све је даље и даље корачао, па када му цареви почеше ноге целивати, и он крст љубави хришћанске од срца свог далеко отисну и на ноге придену. У грабљењу власти све је даље корачао, па када се хтеде узвишити над свима пастирима стада Христовог, грчки патријарси буду противни овом изједношију, и после дуготрајне свађе, папа се оцепи са свим од ис-

тока, и тако једну мајку цркву спаситељем основану најпре по имену у источну и западну због положаја, после у грчку и латинску због језика, и најпосле увођењем других обреда цркве, а и сам симбол вере претиачивши, — у две противубореће се стране расцепи и раздели свезу љубави хришћанске кроз столећа утврђену као Гођијев узао, мачем великог Александра пресечен, безбожно и бестидно растргне, да само буде независан господар, па макар црква и пропала; макар се милијуни људи у крви ваљало, као што је то после тога на жалост због папиног властољубља и тиранства духовног, и съедовало. Ко зна како су и за што Енглези од римске цркве отргли се, како су Лутери, Калвини, Хернутијани, Квакери, Тринитарији, садашњи немачки Ђатолици и остале секте западног Хришћанства из римске цркве породиле се, тај може измерити тешки јарам, који су папе на стадо Христово натоварили. Заиста црква Христова пропasti не може, али правда божија тиранство папе римског не ће дugo трипити, његовим громовима већ су подигнути магнети; и ето већ најпобожнији Талијани земљака свог протераше, и само га топоки француски у Ватикан натраг довести могаше.

Кад се по наведеном црква Христова у грчку и латинску подели, Срби, који су у овоме смислу словенску цркву због словенског језика у литератури сачињавали, на своју велику несрећу такође у две цркве поделе се, у грчку и латинску, и од тог времена упливом страним, због разлике у вери заклети непријатељи један другом постадоше, из чега су се породиле оне несреће, које су храбри и добри народ српски од 12-ог столећа до данашњег дана постизавале и много допринеле, да Шишман, краљ бугарски, у мртвачком покривалу пред цара турског на смрт изађе, да цар Лазар на грозном Косову пољу погине, да грчко цар-

ство падне, да на Софији полумесец место часног крста бледе зраке своје на Цариград баца, да Стефан Томашевић код милијуна дужата главом плати.

Српски народ дакле у Босни расцепио се у две цркве поводом властољубља црквених поглавара, и у овом раздељењу до 1493. год. остао с тим изузетком, што су и Патарени иначе Богомили називани, неко време у Босни цркву своју имали, о којима ћемо у историји говорити; године пак 1463. када Мухамед II. Босну освоји, великаши босански, којима је само до тога било, да спахилуке задрже, приме мухамеданску вероисповест, у чему су имали и од простоте посљедоватеља, која је хтела избећи она мучења, којим су верни заоставши своју цркви Срби и данас подложни. За то су дакле у Босни данас Срби од 3 вероисповести: православне, римске и мухамеданске (или турске).

А. Православних, који се у Босни Ришћани зову, има 561.500 душа;¹³⁾ живе у 50.349 кућа, имају 3 владике: сарајевског, који је митрополит и архијепископ, зворничког и ерцеговачког, који су епископи, но и они себе митрополитима зову. У епархији сарајевској има 2 манастира и 27.000 кућа, у зворничкој 1 манастир и 14.100 кућа, у мостарској херцеговачкој 12 манастира, од којих су 2 празна, цркви 135, калуђера 25, попова 80, кућа 9249.

Б. Римске вероисповести посљедоватељи зову се Кршћани; њих има 150.000 душа. Парохија имају 64 и 3 манастира; место свештеника мирских, имају калуђере францишкане и неколицину језуита у Херцеговини, који су 1843. године из Скадра претерани, а сад су онде по паредби пропаганде римске настањени.

В. Мухамеданске вероисповести у Босни заједно с Циганима има 384 000 душа. Ови осим Цигана постали су у Босни од хрђавих Хришћана, који су се волели с Хришћанством, него са својим добрима рас-

тати. Ови имају своје имаме подложне кадијама, над којима је цариградски шех-ул-ислам, који је глава вере мухамеданске.

О јеврејској вероисповести у Босни није пужно говорити, јер је малога круга.

Као што смо рекли, православни Срби зову се Ришћани, а Срби западног веро-закона Кршћани. Ово неједнако наименовање изшло је из поповске фабрике, који су хтели по својој злочини и по намери пропагандиста један исти народ разродити, и тако Исуса Христа закон употребити за средство омразе између једнокрвне и једноплемене браће Срба. То је срамота, и ми треба да ово у данашње доба искоренимо, и опет оно старо наименовање Хришћана за последоватеље једног и другог верозакона да уведемо, да нам се туђи народи не смеју. Наименовање Кршћана дошло је отуда, што посљедоватељи западне цркве у простом говору зову Исуса Христа *Исукрст*, које није правилно, дакле од последње сложене речи *крст* сковано је Кршћани. Православни пак, као што и треба, место *Исукрст* кажу *Исус Христос*, само оно *х* у простом говору не чује се, дакле Ристос и од овог Ришћани.

Мухамеданске дакле вероисповести једва трећи део има у Босни, и све из дана у дан умањава се. Познато је свету, да су претерани Турци из ослобођене Угарске, Хрватске, Славоније, Далмације и Србије, у Босни се настанили, да се овде последња искра надежде: опет се до Будима повратити, у њима угаси, па и они с овом да скончају. По овом настањењу претераних Турака, број мухамедовца био је од броја Хришћана много претежнији, које сведоче заоставша гробља турска покрај села, која су сад хришћанска. Турке је сатрла највише куга од 1813—1817. год., за тим бојеви са Србијом од 1804—1805. године. Највише пак Турци сами себе тару; богати Турци од сиромашних

одкупљују земље, на којима Хришћане насељавају; ови пак оно новаца по вароши или гдје се населе, расточе, па онда неожењени иду те амалишу.

§. 12. Изображеност, обичаји и празноверије.

Изображеност у Босни уопште је на високом степену; потурицама неда алкоран изобразити се, а Хришћани немају за то средстава; да би пак и у овом обизиру чигатељи браћу своју Србе изближе познали, раздељујемо овде Бошњаке по верозакону у 3 класе и то: а) Срби православне источне цркве у овом смислу врло су пренебрегнути и заборављени; они најмање средства за просвету притеежавају. Од пада Босне па до данашњег дана нико се не нађе, да им у овом делу помогне, него на против потурице им и грчке владике у томе највише на пут стадоше, као што ћемо на свом месту видити; за то се није чудити да ови ни основних школа немају, изузимајући нека знатнија места, где су заведене школе за читање о трошку имућнијих трговаца, као: у Сарајеву, Травнику, Приједору, Тузли и др.¹⁴⁾ По овоме могло би се закључити, да су Срби православни у недостатку просвете много покварене нарави, али то није тако; у њима је добра она словенска нарав, по којој је сваки од природе склонjen добро чинити; да, Србин по доброти срца свог свештеника ако и не просвећена почитује, и њему верује, млађи старијег, особито кућног старешину поштује, ближњем су милостиви, за своју децу и рођаке гину, обојем полу чистоћа и брачна верност јесу светиња, отац фамилији својој добар пример даје части и поштења, жена свака благообразна, да ни пред свога мужа гологлава не ће изићи, њега у раду домаћем и пољском крепко потпомаже, и кадра га је као и себε

од пете до главе својим руводељем заоденути. Један и други пол оштроуман је и кадар боље расуђивати о стварима, него прости народ другог порекла и језика; памћења су дивног, и за то на пример певачи толико песама знају на изуст, да би се читаве књиге написати могле. Овај народ много положе на обећање; задали ти реч поштену, преварити те неће, једном речи: све врлине својих праотаца они су наследили, а и народне обичаје,¹⁵⁾ као и празноверије много боље од браће своје римског и мухамеданског закона, они су сачували. Све обичаје око слављења крсног имена, празновања великих годова и светаца, свадбе итд. сачували су као аманет од праједова својих потпуно. Непросвећени свештеници нису могли укорењено празноверије истребити, и за то верују Срби православни у различита врачања, чине, бајања, итд., верују такође у вукодлаке, вештице, море и виле; што се год дододи начином, кога они не појме, то ђаволској сили приписују, па за то узимају амајлије и записе од својих попова, калуђера, хоџа па и од фратора. Турци се православних Срба највише плаше због освете, држећи, да је у нашем закону заповеђена освета по оном, што се у словенском симболу вере (вјерују) налази „свјета от свјета,“ па мисле да то значи „света је освета!“ Из овог што смо о изображености, обичају и празноверију Срба православних навели, види се, да су они и у недостатку просвете далеко од простоте других народа.

6) Срби римског закона у Босни на већем ступњу образовања¹⁶⁾ стоје, него православни Срби. Ово отуда долази, што они имају свештенике изображене, који су се до 1842. године у Немачкој о трошку краља мађарског, а у Италији о трошку папином васпитавали, а сада у Босни у 3 манастира имају школе гимназијалне, филозофске и богословске, но ове само посрећују младићи, који се за свештенички чин спремају. Од

1848. год. заведене су по негде и народне школе, као у Лијевну, Варџару, Травнику, а пре тога у Толиси У овом послу највеће заслуге има Фрањо Јукић, свештеник римске цркве, који и деци православној задаје лекције. Слава му за то! Просвећени свештеници Срби римске цркве шкодили су народности у томе, што су народне обичаје као неко празноверије искоренили, не хтевши знати, да су с тим у живац српске народности дирнули; још дакле слаби трагови обичаја народног остали су код ових Срба, који показују од које су горе лист; тако у очи св. Јована Креститеља пале се лиле, т. ј. кора трешњева стави се у процеп, па кад се запали, онда се око куће оптрукујући носи. Ово је обичај код Срба и источне и западне цркве. Код обадве цркве верује се и ослања на судбину, говорећи: „тако је суђено”.

В) Срби мухамеданског закона, као господарећа класа, о томе се само брину, како ће браћу своју другог закона најбоље гњечити, и онај је најизображенiji, који знаде влаха боље обедити. По већим варошима и већим селима имају тобож своје учионице; веће медрезе, а мање мејтефе зову; у мањим учи се читати и писати, а у већим закон пророка Мухамеда; богатији шаљу своје синове у Цариград на науке; ако научи турски говорити, онда може кадија бити, а други чиновници могу бити, ма и не знали ништа. Ученици у медрези зову се софте, који ако дотле не дотерају, да могу кадије бити, иду у село и буду ходе т. ј. учитељи и имами — пароси. — Ови уче простаке на изуст молитви се Богу турски, премда ни учитељи, ни ученици не разуму, шта ове молитве значе. Ови Срби заборавили су обичаје српске и примили предања својих учитеља, која им ови надлагујући се, приповедају. Њихов закон пун је празноверија, тако орла и пса грехота је убити, а Влаха убити, то је севап.

Од Влаха све се мора отети, само да не крепа, лебну
мрвицу погазити грехота је, а није грех кад у лов
иду, са псима и коњима зрела жита бедне раје изга-
зити. Сваки се код њих грех авдесом — прањем —
опростити може. Код њих је све суђено, док новаке(?)
има, њима нико нашкодити не може.

О Јеврејима није цужно говориги, тако и о Ци-
ганима који су толико изображенi колико и Мухаме-
данци.

§. 13. Делење Босне.

По положају свом Босна се дели на *горњу* и
долњу; јужна страна Босне, којој реке у Јадранско
море утичу, зове се *горња*, долња је пак она, којој се
реке у Саву сливају. Граница између *долње* и *горње*
Босне јест појас планине скопаљско-купрешке тако, да
с једне стране исте планине све воде теку к југу, а
с друге стране к северу. Сав простор земље, кога смо
границе у §. 1. назначили, дели се на пределе: Босну,
Херцеговину, Крајину, Посавину, Стари Влах и Под-
риње. Многи пак називи ових предела остали су од
старих градова, као: Скопље, Купрес, Дувно, Котор,
Гласинци итд. Политичка подела јест на два везирлука:
травнички и мостарски; први има 34 нахије, а по-
следњи 14 нахија. У царским ферманима и кад се спа-
хије дижу на војску, може се опазити некако делење
на санџаке: зворнички, босански и клишки од тврдиње
у Далмацији «Клис», коју кад су Млечани отели од
Турака, пренесу ови санџак у Скопље. Све спахије бо-
санске спадају под ова 3 санџака. Куда ће спадати када
изгубе спахилуке? Осим ових санџака има још сара-
јевски мулатуц, па који спадају нахије: сарајевска, ви-
сочка, фојничка, рамска, перетванска, рогатичка, власа-
ничка и кладањска. Овде ћемо у следећим §§ Босну
описати по политичном делењу.

§. 14. Опис места (топографија).

А. Травнички везирлук — Босна долња; има 763
 миље са 810.000 житеља, дели се у 43 нахије,
које су следујуће:

1) Нахија *травничка*, заузима средину Босне, лежи између скопаљске, јајачке, фојничке и зеничке нахије; земља је плодна житом и воћем. Реке су: Бига, Блуовица, Гроница; утичу у Лашву, која у гори Каракули 4 сата више Травника извире, и поред нахије тече, а у зеничкој утиче у Босну. Планине су ове: Влашић, једна између највећих у Босни, Каракулска гора, која дели нахију ову од јајачке; Копила и Радован од скопаљске; мање планине јесу: Мосор, Буковица, Виленица и Гостиљ. Житељи су по већој чести потурице, измешани са Србима источне и западне цркве. Знатнија места ова су: *Травник*, варош под планином Влашићем на реци Лашви у долини међу планинама Буковицом и Виленицом; према Витезу и Каракули, простире се једна пријатна равница. Ова је варош столица и главно место управитељства целе Босне¹⁷⁾ и нахије, као везира, муфтије, кадије, шуре, једног ишзамског мирадаја, који заповеда над ондашњом посадом од 4.000 војника и 8 топова, и арнаутског бибмаше; на једном брегу лежи град од Твртка II. зидани, у њему има 1 цамија, 3 куће, неколико касарни, 12 топова, 15 тобџија и 50 низама. Град је од мале важности; јер га топови од Гучана и Буковице могу порушити а и иначе је слаб и одвећ тескобан. Травник са својим малама: Иловачком, Доцом, Вукуфом и Граховником, осим низама: може да има житеља 12.000 душа; дели се у 5 цемата, има 5 каменитих и 11 од слабог материјала цамија и две сахаткуле. Куће су од дрвета, везирски двор више је приличан штали коња него двору, само две зграде, које

је Тахир паша начинио, нешто вреде, а то је кршила-
касарна и нови његов двор на Бунар-бashi више Трав-
ника. Касарна ова на један је кат начињена, пред њом
никакве страже нема, а и не треба; јер поред ње
због мноштва паса нико сам не сме проћи, почем, ко-
лико низама, исто толико паса има, будући сваки низ-
ам по два три пса рани; тешко оном, кога они гладни
нађу. Овде ми пехотице на памет долази, како Турци
исе о трошку раје брижљиво хране, и убити исте за
грех сматрају, а јадне Хришћане до голе душе оглобе
и од глади умирати допуштају. Јевропа ово не види,
ти, Боже, види! Мухамеданци имају 4.500, православни
до 100, западне цркве до 350, Јевреји 50 и Цигапи
до 80 кућа. Мухамеданци имају 5 мејтефа, 1 медрезу
и 1 текију дервиша, православни 1 а католици 2 учи-
ниоце. Витез, мала варошица два сахата од Травника
на друму сарајевско-травничком код Лашве, има 1 да-
мију и до 50 кућа турских, измешаних са католич-
ким. Овде побише се Сарајлије 1840. године под пред-
вођењем Глође Сарајлије са Веџи-пашом. Од првих
људи у војсци сарајевској били су бегови Дуранбегово-
вићи и Пиња. Ови су у тој битци погинули, и сад им
се гробови онде налазе и од пролазећих Сарајлија бла-
госиљају. Околина Витеза врло је пријатна и жито-
родна. *Мошун*, где Колотин у Лашву утиче, знатно
место због старог римског града, где се многи новци
и плоче с римским натписом ископавају. *Крушица*,
село више ког постоје топлице 3 сахата од Травника.
Гладник, при брегу више травничког поља, село ка-
толичко, знаменито због тога, што огим арача ником
ништа од времена Мухамеда II. не плаћа. Цар овај
враћајући се проглављен из Босне, угледа сеоце под
брегом лежеће к северу окренуто, упита за његово име,
и кад му казаше да се зове Гладник запита опет, шта
то значи, и кад му разјасне да то име од глади до-

лази, због тога што је неплодно место, цар даде селу ферман којим га ослободи од свију пореза, за спомен свога овуда проласка. *Гучја-Гора*, село знатно због гробља старих благородника босанских, 1 сахат од Травника;¹⁸⁾ *Радован*, развалине старог града на Влашићу; *Караула*, велико село у коме од сва три закона Срби живе, под гором Каракулом 3 сахата к Јајцу идући удаљено.

2) *Јајачка* нахија, граничи с травничком, скопањском и језерском, плодна је житом, а ситном стоком богатија, тече кроз њу река Брбас у коју сливају се: Плива, Крезлук, Црна река и Угар, такође кроз ову нахију тече и Врбања; сва је нахија преплетена плавинама, знатније су: Крезлук, Угар, Тисовац, Ранче, Лисина и др. Житељи ове нахије јесу од све три вероисповести, знатнија су места *Јајце*, град на једном брегу јајету, подобном, — зато се и зове Јајце; испод зидина река Брбас с највећом брзином тече; Плива опасавши једну половину града из једне висине пада у Брбас, који водопад врло је пријатно видеги отуда је и она пословица:

„Где Пада Плива у Брбас,
Онде она губи свој глас.“

У граду живе сами Турци, имају 200 кућа и 6 цамија. Од ових једна је била црква светог Луке. По паду Цариграда тело св. Луке узму Бошњаци од неких калуђера, кад је пак Јајце у руке Турцима пало, ово тело св. Луке однесу фратри у Млетке, где и сад стоји. Код Фарлатија доказује се, да је то тело светог Луке евангелиста. Око града су варош, козлук, пијавице, где по већој чести обитавају Срби римске цркве, имајући ту свог пароха. Овде је столица муфтије, кадије и муселима. Одстоји од Травника 9 а од Бањелуке 14 сах. Град овај у историји Босне доста је знатан. Сагradio

га је чувени војвода Хервоја, неимар је био Талијанац из Лукула, градића близу Напуља, зато је и сазидан по кроју истог града. Последњи краљ босански био га је утврдио и 1463. год. у њега се затворио са својих 2,000.000 дуката, али главом плати када одавде у Кључ побеже и када се овде Мухамеду II., цару турском, на веру предаде. Но тако је требало ономе, који је оца свога убио и гомилао благо од зноја и труда несрећног народа, с ког се судбином онако слепо титраше. Матија Корвин, краљ угарски, исте године после тримесечног на град овај нападаја једва га освоји, но наступивше 1464. год. Турци га опет опсаде, за тим су га више пута опсађивали, но све до 1527. без успеха, а ове године пао је у турске руке. Данас у њему има 30 топова и 5 кумбара, по све ово као и по осталим градовима слабо је. Од топова 6 је с натписом Матије Корвина и Фердинанда I. Овај град чувају 20 Арнаута, а будући је са свију страна брдима надвишен, топовима се може порушити, особито о лесковачке стране, као и с Катине и Козлука. Има 3 капије. Исти град може се и без крви узети, јер у њему нема низакве ране; и зато посада морала би се за 10 дана предати. Град овај затвара се сваког петка зато, што је по казивању Турака у петак узет од каура, и што ће га каури опет у петак освојити. *Колотин*, запуштена тврђиња 2 сахата од Јајца међу селима Бешпељем, Даљевцем и Цветовићем, које је споменути Хервоја зидао. *Венац*, градић код Врбаса на путу идући у Скопље. Испод овог има турско село; предео је прекрасан. У десетом веку спомиње се „*Бан Вјеначки*“ који је кћер своју удао за Хвалимира краља далматинског. *Подмлаче*, село католичко, 1 сахат од Јајца, гдје од старина има једна њихова црква. *Днолука*, предео од више католичких села. *Врховине*, предео од више села православних, који имају једну дрвену

пркву и 6 попова. *Скендер Вакуф*, мала варошица над планином Угром, има једну цамију и 3 бегова одаћа. *Тисовац*, развалине града на планини истога имена. *Добретићи*, село католичко, знатно је с тога, што је то било имење грофова „Добретић“ а сада сељаци исту земљу као сопствену уживају, што је у муҳамеданском царству реткост. *Варџар-Вакуф*, варошица под планином Лисном на Црној реци, има 150 турских кућа и 4 цамије, од којих је једна каменита и оловом покривена; католичких кућа има 100 с једном народном ученициом, православни Срби имају 60 кућа. Ово је место знатно са житном трговином, одстоји од Јајца 4 сахата. *Доње Село*, $\frac{1}{2}$ сахата од Варџар-Вакуфа, село код Црне реке, где има до 15 кућа православних Срба; и кула и одаци бега Кулиновића. *Јелеч*, село католичко од 55 кућа под планином Лисном, 1 сахат од Варџар-Вакуфа, богато с гвожђем, има фабрику гвожђа и више ковница. *Трибово*, село православних Срба од 50 кућа, где седи свештеник. *Лисковица*, село католичко од 60 кућа. *Бочац*, градић над Брбасом, има 2 мала топа, унутра 3 а око њега више турских кућа; одстоји од Варџар-Вакуфа 3 сахата. *Котор*, предео и мала варошица крај Брбање, од које на $\frac{1}{2}$ сахата лежи *Бобас*, порушен градић, чувени с тога, што је у њему војвода Хервоје седео и 1416. год. умро. *Кнегжина*, предео од више католичких села; предео прекрасан поред реке Брбање.

3) *Језерска* нахија лежи међу јајачком, скопаљском и вључком, богата је са ситном марвом и житом; планина Црна гора протеже се скоро кроз целу нахију; реке су: Сане, Плива и Јањ. Житељи су православни Срби, 4000 душа са 8 попова, потурица има 320 а католичка 16 кућа. Ова је нахија најмања. Знатнија су места: *Језеро*, тursки *Бол-Хисар*, варошица је код Пливе, више ове има брег Ваган, на ком се виде раз-

валине од старог града; у њој седи кадија и муселим, има две дрвене цамије, 80 турских кућа, српске православне две и 15 дућана; она се је увукла у јајачку нахију, лежи међу Јајцем и Варџаром, од обе одстоји по 2 сахата. *Соколац*, скоро запуштен градић, коме диздар још живи, лежи под Црном гором код врела реке Пливе. *Пљеве*, предео од више православних села, овде је била жупанија хрватска. *Јан*, река и предео православних Срба. *Пецка* горња и долња под Црном гором где река Сана извире, село православних Срба са 60 кућа и два попа. *Врбљани*, село православних Срба са 80 кућа, има свештеника, овде је оџак бега Филиповића, лежи на Сани. *Медња* горња и долња, село православних Срба са 160 кућа, има свештеника. *Подражница*, село Срба православних са 60 кућа, има свештеника. *Грзово*, село православних Срба са 12 кућа, има дрвену цркву, где се о Петрову дану народ купи.

4) *Скопалска* нахија граничи се са травничком, од које ју растављају планине: Копила и Радован; с војничком, од које је растављају планине: Штит и Браница, с рамском, јајачком и лијеванском; реке су Крупа, Бистрица, Копривница и Шемнишница, утичу у Врбас, који овде код Привора из планине Зеца извире и посред Скопља тече. *Скопље* долње и горње опкољено је планинама, поље је дугачко 6 сах., а доста је и плодно, но нешто због зулума, а нешто због лености житеља вије обделано, с тога се тамо често жито купује, у место што би се продавати могло. Житељи ове нахије jesu: Срби православни 9000 са 6 попова, католици у 4 парохије до 8000, Срби мухамеданци с Циганима живе по варошима и од чести по селима с католицима. У овој нахији има највише бегова — благородних по турица — 64 оџака; најзначније су фамилије: Скорбовићи, прозвани Рашићи, од које породице многи су

наше и везири били; затим: Мирајемовићи, Вилићи, Копчићи, Кукавичићи, Ждраловићи, Коситеровићи, Кре-
сојевићи, Ленђеровићи, Кусићи, Границе и други. У овој
нахији има много ситне стоке, многи ту лонце праве
и по Босни разносе. Места су знатнија: *Доњи Вакуф*,
варош на ушћу Шемнишнице у Брбас, житељи су од
сва три закона; овде седи кадија, муфтија, муселим и
православни свештеник; затим мирадај, као поглавар
нахија клишког санџака; удаљена је од Травника 9,
а од Јајца 6 сах. *Бугојно*, варошица крај Брбаса у
лепој равници, 3 сахата од доњег Вакуфа, знатна са
житном трговином. *Мало село*, у ком живи като-
лички парох. *Чипуљић*, село православних Срба у ком
живи и свештеник, има 60 кућа насеобина цинцарских,
но само где које бабе још знају цинцарски; људи су
калајџије, који по делу свог заната целу Босну оби-
лазе; овде се близу виде зидине и остатки старог града
у ком се често римски новци налазе. *Прусац*, мали
градић при брегу, испод ког тече Копривница, удаљен
од доњег Вакуфа 4 сахата. Овде има једна вода *Ајва-
тица*, извор кога је у старо доба, кад су Турци у
 ovom граду били опкољени, неимајући довољно воде за
 пиће и прање скоро са свим усмрдили били, неки дер-
виш чудотворно од бога испросио. 15. јуна скопљански
бегови на овој води састају се, коју курбан и чине
неки спомен, ја би рекао, да се сећају Видова дана.
Горњи Вакуф, варошица крај Брбаса, има 150 му-
хамеданских и 64 католичких кућа, две цамије и једну
сахат-кулу с добрым и јасним сахатом, одстоји од до-
њег Вакуфа 6 сах. *Росин*, брег над селом Доброши-
ном један сахат од горњег Вакуфа, овде се виде рупе,
где се златна руда копала, и многе зидине од три града.
Сусид, мали градић код Брбаса. *Весела стража*, лепо
село мухамеданско и католичко, где су оџаци више бе-
гова и скоро саграђен Пашића мирадаја; овде се виде

видине од срушеног францишканског манастира. Скопље се дели у горње и доње. У горњем су села: Палоч, Узречије, Батуша, Подграђе, Бистрица, Крупа, Вилаћа, Поље, Версе, Звезде, Мошћали, Једримци, Расница, Грица, Дуратбегов-до, Вољице, Рјечице, Доброшин, Бољковац, Сеоци, Лидрим, Теомишље, Планиница, Шусмебаре, Галичица и Привор; у доњем налазе се села: Дражи-девдо, Занесеновићи, Лужани, Војска, Пашин оџак, Павиће, Горуша, Голобрдо, Главице, Валеша, Љубнић, Витина, Ровна, Босановци, Ђојлук, Грчићи, Ђелепирова Кула, Чаушјесије, Ведро Поље, Луг, Дрветине, Парићи, Ленђеровипа, Миралемов оџак, Оборци, Копчићи, Подкрај, Једраловићи, Гувна, Факићи, Ујдурлије, Гмићи, Берића гај, Котези, Караде, Доњићи, Даклићи, Султанићи, Порјечије, Џерничије, Брпећи, Злавоест, Кордићи, Околишће и Грачаница. Овамо спадају описана места: Мало Село, Чипуљић и Весела стража *Купрес*, преdeo са свију страна планинама тако опкољен, да реке испод планина пролаз из њега траже; знатно је због тога, што је средиште између горње и доње Босне, будући да само мрачајске воде иду у Врбас, а све остale према Далмацији; зато Купрес спада на горњу Босну, а житељи разликују се оделом, обичајима и т. д. од осталих Скопљака. *Купрес*, простире се од југа к северу т. ј. од села Зверњаче до планине Виторога, у дужини 10, а у ширини, од планине Стожера до планине Клопотника, 4 сах. *Купрешко* поље од Рилића, до Шемановаца има у дужини 6 а у ширини 2 сах. Поље је ово све равно и сеном, мање пак житом плодно, като су овде људи до сад много ситне стоке држали, и Купрес је до 10.000 овца годишње продавао, а сада ни пету чест од тога нема. Планине или брегови, који овај предео заграђују, јесу од истока: Стожар, Прни вр, Буква и Шуљага; од запада: Малован, Јарам, Курљај, Ццер, Хомар и Клопотник; од југа Раваш.

ница и Радуша; а од севера: Виторога. Реке: *Мртвица*, која утиче под планину Курљају, а опет извире под градом Лијевном под именом Бистрице. *Милач*, утиче под планину Малован, а излази под Стржаном под именом Шуице. Житељи су православни Срби 4000, имају своје парохе у Новом Селу, Вуковскоме, Равноме и Шемановцима; Срба католика има 2091, парох седи у Отиновцима. Турака има само до 200 душа, међу којима доста бегова. На Купресу има нешто тврдиње тако звани «град», зидине спале које су дрвеним дирецима утврђене, но будући да им је капетан мало дрва имао, то је и ове готово на ватри изгорео; има један топ. *Врила*, село где су оцац најбогатијег овде бега Идризбега. Стари градови имају развалине. *Баставча*, *Поганац*, и *Стражаша*. За Поганац приповеда се да је у њему некаква баница била, која једанпут свом сину рекне: да, ко узме прстен с њене руке — с њом се венча — онога ће град бити и сва баштина очина њему ће припасти, на што се полакоми син и узме своју матер за жену. Кад је сутра дан освануо, али по Маловану не види се више цвеће, већ сав обелио снегом у пола лета; свет се на то побуни, убије и бана и баницу, разори град, коме име Поганац и до данас остане, а Малован цвећем ретко је заодевен. *Села купрешка* у горњем крају: Вуковско, Мрачај, Звер њача, Равно, Рилић, Брда, Кувавице, Куте, Ботун, Врела, Отиновци, Горавци, Бегово село, Оџак Алајбогића и Подмалован; у доњем крају: Османлије, Злосега, Бели поток, Јурићи, Стрежбеница, Растичево, Благај, Мрђеновци, Ново село, Шемаловци, Барјамовци и Мерђибаре.

Да није многих бегова наше неверне браће, нахија би ова била између најбогатијих, а сада због овакових дахија сиромаштво је сваки дан веће, као плод великих пореза, данка и кулука; и. пр. у Купресу нема

ни једне шљиве а шљиварина се плаћа, нема крчме, крчмарина се плаћа; нико не можи ћумур, ћумурија се даје а робота је сваку меру превазишла. Тако нај при-
спе косидба, јадна раја о свом хлебу везиру и бего-
вима коси а њени одкоси пропадају, жито истина до-
бро роди, али због малогог кулука, нема га нај сироп-
тиња покосити, него га често снег покрије.

На врху више наведене планине Малована има,
као што очевидци казују, и као што је код Вука Ка-
рачића књ. I. стр. 557. описано, три гроба у според
камењем покривена, и зову се Марка и Манојла Јак-
шића, међу њима чобанице Маре Шуичкиње. Све троје
пало је као жртва љубави.

5) *Нахија лијевањска* граничи се с нахијама скопљанском, кулин-вакуфском, дувачком, љубушком и Далмацијом, и сва је планинама окружена, од којих знатније су: Круг, Цицељ, Троглава, Камешница, Ту-
шница, Стрмица, Пролог, Малиновац, Закопаоник, Бр-
љуша, Борова глава, Хрбине, Шатор, Штедра, Самар,
Старетина, Угарац, Добретина лука, Смрдин итд. Реке:
Бистрица, ово је купреска мртвица, која под Лајев-
ном градом извире *Жабљак*, која под истим селом
тог имена извире. *Студба* под селом Видошима; *Брина*,
Оаачица све се сливају у *Бистрицу*, која посред поља
тече и губи се под планином Прологом, испод кога
после 4 сах опет извире и у *Цетињу* утиче. Ова је
нахија од већих босанских нахија и по средини сва
равна, три се поља једно до другог протежу: *Лијевањ-
ско*, Граовско и *Гламочко*. *Лијевањско* почиње од Бу-
шког блата до Црног луга, дугачко 12 а широко 2
до 3 и 4 сах. Ова равница није толико плодна и жи-
тељи скоро сваке године купују жито, прво зато, што
нај дођу воде, знатна чест поља под водом више ме-
сечи лежи; друго, што зулум потурица обделавати
поље не допушта; јер потурице овде још ништа не

плаћају, већ све што се на целу нахију разреже, то сама раја плаћа; к овом долази немарност и леђост житеља, који овде осим пшенице и јечма слабо што сеју; приповедају да је бивши лијевањски капетан Фирдуз-бег поданицима својим дао семе бесплатно, да кукуруз посеју; ови за доказати, да код њих кукуруз не може родити, обаре семе и тако обарено посеју. Капетан дознавши шта су сељаци са семеном учинили исте сељаке, којима је мрско било око кукуруза леђа сагибати, казни и табане им исправи. Треба знати, да варварски начин казнења по табанима а по некад и по трбуху и сад се у Босни упражњава, чиме су многи до штаке дотерани.

Кад поведох реч о Фирдузу капетану, није излишно и то казати, да је ова фамилија у време краљева босанских под презименом *Рајевића* врло знатна била, а кад су благородници босански народ свој и веру изневерили, тада поглавар Рајевића фамилије и себе и презиме потури, т. ј. придену себи презиме у *Фирдуз*, које значи *рај*, а бегство је позније добио. Фамилија ова има као и многе друге дипломе краљева босанских, с којима су им добра поклањана и ове чувају. Па како виде, да се облаци на царство османско навлаче и да је прилика, да ће пропасти, одмах знатније попове хришћанске запиткују да ли би вадјале ове дипломе ако каури Босну освоје. Издајство босанских благородника, нека служи Србима, ако им Бог да, да се ропства отресу, за пример, да будућност своју на богатирцима неосновивају, који су за љубав bogатства готови не само веру и народност, него и цео народ жртовати.

Негда у лијеванској нахији много је стоеје од сваке сортте било, и више је сељака налазило се, који су по 1000 комада марве имали, по данас је другаче, јер толико немају ни три села; тешки данак све упропасти.

У планинама: Добретиној Луци, Штедри, и Старетини пале људи катран, и у Дамацију продају. Житељи ове нахије састоје се из 8000 Католика, који имају 4 парохије, 7121 Срба православних, који имају 8 парохија, и 4000 потурица Срба.

Ова нахија по свом положају спада на горњу Босну и била је под мостарским везиром, но наш благородник Рајевић — Фирдуз-бег — израдио је, те сада спада под везирлук травнички.

У нахији лијевањској знатнија су места: *Лијевно*, град на брегу каменитом, који се Црљенице зове, под планином Кругом вод извора *Бистрице* и врела *Думан*. Порфирогенит и други стари списатељи именују га „Хлеоијана“ и „Клевна“ т. ј. *Хлијевно*, и био је негда главни град жупе хлијевањске; у црквеном сабору спљетском 1188. год. подвргава се у духовним стварима архијепископству спљетском; град овај, који је иначе на згодном месту за град, снабдевен је са неколико кула, слабих и у пола разваљених, тако исто и бедеми преслаби су, па којима доста старијих топова лежи, и чекају приљежњу руку, да их од стотине рђе курталише. Ту су гласовита и у свој Босни позната два топа „Крњо“ и „Зеленко“, на овоме је написано: „Тако ти св. Луке, не дај се у турске руке!“ Трули оног времена великаши босански мислили су да ће се сами топови од Турака одбранити и отети! Ови топови и много друго оружје донесени су из Сиња у *Лијевно*. Старинског оружја пун је град; у граду где цебана стоји, има једна соба на свод изидана, на које вратима велики катанац виси, тако заоставши још од времена босанско-српске владе; ова врата потурице бојећи се ограме (?) и каурске преваре, не смedu отворити. Није ни за њих.

У предграђима имају потурице кућа 300 са 6 памија, Кателици имају 214 кућа са 995 душа, а

Срби православни 131 кућу са 619 душа. Има једна католичка и једна православна школа. Овде је столица муфтије, кадије и муселима. Место је ово знатно због трговине, јер скоро сваки еспап, који из Далмације за Босну и из ове у Далмацију иде, овуда се проноси; одстоји од Травника 18 а од границе далматинске 4 сахата. **Жабљак**, село код реке тог имена, богато ситном рибом, која се зове „пијурак“. Овде се камен „муљика“ звани копа, који је најжућкаст и згодан за свакојако резање. **Триглава**, место под планином тог имена. **Липа**, село, под којим се виде остатци старог града и манастира код Олачице реке. **Видоши**, **Буклић** и **Љубичић** пребивалишта пароха католичких; **Телебић**, **Нуглушић**, **Шајковић** и **Прни луг**, села и парохије Срба православних; **Грахово**, гдје 317 кућа Срба православних и 36 католичких има. Ово је поље 4 сахата дугачко, од стране далматинске великим планинама опкољено, средином поља тече река **Звијезда**, **Пашић-поље**, **Реселовић** и **Тисковац** села и парохије Срба православних. **Бијели брег**, **Кадијна буква** и **Граб** од пре састанци гранични с Далмацијом. **Гламоч**, предео и град при брегу, у њему има турских кућа 13, ћамија 1, топа 3, испод града има неколико дућана и петак је пазарни дан. **Гламочко поље**, дугачко је 10 сати, око њега су већином села потурица босанских. Потурице гламочке због зулума, с којим једноплемену браћу Хришћане угњетавају, као и ондашњи добри коњи, далеко су чувени. Одстоји град Гламоч од Лијеве 6 сахата. **Преходац**, порушен град 4 сахата од Гламоча, идући Кулин-Вакуфу. **Главице**, где се у једном камену овај римски натпис чита:

I. O. M.
A E L T I T U S
E X R P R O T E C

T O R E

V. L. S.

У лијевањској и гломачкој окољини налази се много старих римских новаца и других древности.

6. *Сарајевска* нахија лежи међу височком, рогатичком и фочанском, плавине њене јесу: *Кобиља глава, Игман, Требовић, Чемерно, Романија и Ђелава.* Реке: *Босна, у коју утичу Милјацка, Жељезница, Јожаница и Ђубина,* која раставља ову од височке нахије. Плодна је, особито сарајевско поље, свакојачим житом и воћем, а планинска места богата су стоком од сваке руке. По селима живе сами Срби православни и нешто католика, а потурице у Сарајеву и оближњим селима. Поглавита места ове нахије јесу знаменита и следећа: *Сарајево, најлепша и најбогатија варош у свој Босни, има врло леп положај у једној прекрасној равници међу двема планинама, Игманом од запада и Требевићем од југа, на реци Милјацки.* Пре пада Босне место ово због златних руда звало се *Златни дб:* а сада се може назвати чемерни дб, јер је ту највише отрова, с којим се утамањује српски народ, заоставши веран своме роду и закону. Има град доста велики, но као и остали босански слаб, с неколико топова и низам-тобџија, и до 30 низама који град чувају. Године 1832. Махмут паша, тадашњи везир, жељећи у запту држати Сарајлије, који се често противу цара и везира дижу, био је сазидао други град на *Горици*, одакле се Сарајево најлајше бомбардирати може, но кад оде Махмут паша из овог града, Сарајлије га запале и покваре. У Сарајеву броји се до 12.000 кућа и 60.000 житеља, 80 каменитих ћамија и 220 од слабог материјала. Од каменитих ћамија најзначајније су: *царева и усренбегова,* ова има мермерне стубове из цркве св. Власија, која је у граду *Врбосни* била. Овде је столица једног *муселим-паше, мух-*

тије, и мухле. Мухла је достојанство, које се сваке године закупљује од Шеих-ул исlama цариградског. Он је у Сарајеву, што у другим местима кадија — судац и јустиц-министр! имајући под својим вједомством кадије: височког, фојничког, коњичког, прозорског, кла-дањског, власаничког и рогатичког, који опет од њега сваке године закупљују кадилуке. Ово је правосудије и правосудија основ: „плати, па суди како ти је воља.“ Потурице имају 6 медреза и 40 мејтефа (нема више ни у Бечу!). Православни Срби имају 2000 кућа, архијепископа, и једног епископа, који је архијепископу управо ређи слуга и свију дела извршитељ; једну камениту (да рекнем) цркву без звона и тороња, и једну малу учионицу. Сва је готово немачка трговина у рукама Сарајлија. Архијепископ сарајевски није Србин него Грк, он вио и хваљени мухла, закупљује епархију у Цариграду, па када у Босну дужан и празне кесе дође, онда јадну паству своју, а особито свештенство до зла бога глоби; и даде-ли му ко год доста новаца, да незна ни читати заповиће га; но о владикама на другом месту више. Овај архијепископ јест најстарији од босанских православних епископа, и управ сматрати се може, као прејемник владика крешевских. За време турског господства у Далмацији, његова духовна власт распостирала се и на православни народ у Далмацији осим градских приморских општина. За то и сада митрополит сарајевски има у наслову своме: „Пречасни екзарх всеја Далмацији“. Католици имају само 30 кућа и једнога пароха, у стара времена било их је више но год. 1697. иселили су се у Немачку, а место где су седили, и сад се зове латинлук. Овде, осим мухле и архијепископа, зимус је мале седио конзул немачки г. Атанацковић, а сада је у Травнику, да се нађе ближе везира и кршле. У Сарајеву има и Јевреја. Овде је средиште трговине босанске и руменијске, с

којом су од same потурице трговале. Има фабрику за посуђе бакарно, за тим многе и добре занзије од седгла, кожа и других сарадничких послова. Одстоји од Травника 16, а од Босне реке 2 сажата. Варош ова још би оволика била, да напретку њеном на путу не стоји прекомерна царина, и да до сад није много пута жртва пожара бивала. Змај деспот Вук Бранковић 1480. године, а принц Евгеније Сабаудијски 1697. године Сарајево су у прах и пепео обратили. Сарајево је на 2 године после пада Босне т. ј. 1465. године саграђено од благородника босанских Соколовића и Златаровића, који су се први потурчili и из развалина градова Врбосне и Котора темељ положили гњезду за љуте крвошије изневерене браће Срба. Први, који је Босном после њене пропasti управљао, био је Усренбег, зет цара Мехмеда II. који у вароши овој, основаној од поменутих издајника Српства, начини себи двор — сарај — поснут цариградског, и тако се од Златног дала роди Сарајево. Од суза не могу опширије о вароши овој говорити, коју невера подиже, да у ропству држи 1 милијун несребрних Срба, да у њој 46 школа потурицама научу фанатизма пружају, како ће сабраћу другог закона вештије тиранисати, а хришћанска музга у једној колебаци крије се, да у њој под 300 блистајућих џамија, једна штала, — оправдите њежне душе које ово читате, што се тако изразити морам — штала једна служи за олтар оног, који је уз Томашевића и покварене му благороднике уде среће српски босански народ четиристолећној педврго казни, хотећи ваљда бедни овај народ тако од кукоља очистити, да после као злато, кад кроз ватру прође, сјајије буде, и на развалинама краљевских и благородничких палата оснује себи лепу будућност, и као Феникс из пепела свог подигне се онамо, куда га положај и способности његове зову.

Илиџа — Топлице сарајевске, 2 сахата далеко од Сарајева, на које у летње доба многи гости долазе. *Врбосна*, град у стара времена најзнатенији, под именом *Врбосање*, списатељима познат, лежи под Игманом планином, 24 сахата од Сарајева далеко, код извора највеће реке, која се *Босна* зове, која земљу на две скоро једнаке чести дели, и утиче у Саву код Шамца. Сад се обично град овај зове *Блажуј*; од цркве св. Власија, види се данас само мало камења, што је багородницима од Темеља Сарајева прегекло. Говори се да је овај град од бана Котромана 1270. године саграђен. *Котор*, вегда славан град, сад развалине на обали Босне реке. *Гласинци*, предео од више села православних Срба, негда град и столица владика православних. Од фамилије Омућевића била су 2 архијепископа у овоме граду.

7) *Рогатичка* нахија граничи се са сарајевском, вишеградском и власничком. Главне су планине: Романија, Копита, Бјелава, Рамић, Голија, Гњила и Јарина. Градова нема никаквих, тако исто ни великих река осим ситних поточића. Житељи ове нахије јесу православни Срби и потурице. Срби православни живе по селима а потурице у *Рогатици*, која се турски *Челеби-пазор* зове; варош је ова на путу сарајевско-новопазарском, удаљена од Сарајева 16 сах. Но Рогатица се боље може назвати пределом, почем се ова варош састоји из 13 цемата као неких у близости лежећих села. Осим Рогатице потурице имају село *Влаголовић* и *Бранковиће*, у овом селу фамилија *Бранковић* по казивању старих људи происходећа од фамилије Вука Бранковића, који издаде цара на Косову, има и сада сабљу овог издање. Осталу земљу ове нахије држе православни Срби. У овој нахији била је варош *Праћа*, колико и Сарајево, па ју је куга затрла и расејала. У овој нахији нема католика.

8) *Власаничка* нахија лежи међу рогатичком, сребрничком и кладањском. Брдовита је као и рогатичка, но доста плодна; житељи су Срби православни и мухамеданци, католика нема. С тога што преко ње нема главних друмова не налази се никаквих знатних места, осим Власенице или Власинца одстоји од Сарајева 16, а од Сребрнице 6 сажати.

9) *Кладањска* нахија граничи се са зворничком, власничком, тузланском и височком; ова је нахија доста брдовита, коју планина Стоборје окружује; реке Криваја и Ступчаница натапају је. Житељи су Срби православни и мухамеданци, а католика нема осим у *Јелашкама*, гдје се Матија Дивковић фратор и познати списатељ босански родио. Главно место ове нахије јесте *Кладањ*, са 300 мухамеданских кућа и две цамије под планином Стоборјем на реци Криваји. Житељи су ове варошице искључиво кириџије, који преносе рану из Зворника и других места у Сарајево. Одстоји од Високог 6 а од Власинца 6 саж. *Олово*, сада село од 50 мухамеданских кућа са једном цамијом под планином Стоборјем на реци Криваји, која овде извире. Овде је била некада знаменита католичка варош, где су се руде од олова копале а сад само сељаци по Криваји по неки комад руде нађу и топе. Одстоји од Кладања 4 саж. *Трново*, село православних Срба. У осталом нахија је по природи богата и лепа.

10) *Височка* нахија граничи се са кладањском, сарајевском, војничком и зеничком. Ово је једна од најбогатијих нахија у житу, воћу и сваке врсте рудама. Кроз њу тече Босна, у коју се многе реке сливају, као: Лепеница, Милоча, Зеник, Трстевница, Ставња и др. Планине су: Дубоштица, Набожић, Јагода, Чемерница, Звијезда, Ред и др. Житељи су од све три вероисповести; знатнија су места: Високи, варош на лепој пољани код ушћа Лепенице у Босну, на којој је дрвена ћу-

прија; више вароши види се висок брег, па коме су остатци старог града и манастира фраторског. Потурица има 3000, са 60 кућа православних Срба, који свог попа имају. Овде се добре коже и ћебета израђују. Удаљено је од Травника 12 а од Сарајева 10 сах. *Моштра*, лепо село крај Босне, где многи бегови живе. *Мисоча*, село мухамеданско са 60 кућа и једном цамијом поред Босне. *Слатница*, село католичко, где се добри жрњеви ваде. *Сутиска*, од 26 кућа католичких и 3 мухамеданске са једном цамијом, која је мало боља од штале. Ова је прва у Босни начињена; будући је потурице не могу оправљати, то ју фратри обдржавају. 1836. године ветар јој је мунару однео, сад не знам јесу ли је фратри оправили. Овде је фраторски манастир па састанку реке Трстивице с Пољанком. Место ово удаљено је $1\frac{1}{2}$ сах. од Босне к истоку а 3 сах. од Високог. Овде је у време босанских краљева двор краљевски био, где су краљеви а пре бани привремено седили и где су многе повеље писане, као: повеља краља Остоје од год. 1399., краља Стјепана и краљице Кујеве год. 1419., краља Твртка год. 1433. и др. у српским споменицима напечатане. Овде су неки босански краљеви сарањивани, као и претпоследњи краљ Томаш 1460. г. Пре но што се у село уђе, види се с пута при брегу старо гробље, на ком су многобројне плоче и камење од 30 волова снаге и на истима стари знаци: полумесец и звезде поред других фамилијарних знакова изрезани, но по већој части силом времена оштећени. Манастир је саграђен у време босанских краљева, у ком се сада древности, које су у српском народном листу од 1842. год. описане налазе⁵; између других ту је и одело свештеничко (за римско свештенство) које је Катарина, краљица босанска, на коно-пљеном платну својом руком са златом прекрасно извезла; оно се ту храни у ризници прквеној. *Бобовац*,

град тужне успомене, кога Мухамед II. опседне и не могаше га на силу узети, већ му га *Радак* управитељ града за новце изда, које је из пизме учипио, што се у Босни патаренска секта, којој је он био посљедоватељ, у његово време није трпила. Султан га са земљом сравни и прокуне да се никад не подигне. Памтим кад су неки из Немачке дошли у Сарајево и добивши дозвољење, многе древности из развалина овог знаменитог града ископали, но оне су дошле у руке онима, који не знају ове драгоцености уважавати. Овде са жалошћу и горком тугом морам забележити, да је бивши католички епископ у Босни, Милетић, бившем намесништву будимском покупљене древности и драгоцености босанске за маџарски музеум у вредности од једног милијона послao и добио награду: захваљујемо! а музеуму славенском у Златном Прагу, Београду или Загребу ни мангуре. Родољубије такво нам је! Сад у Бобовцу, гдје је варош била, има три куће Срба, који су се потурчили, а где је био град ту је само камење са половином једне бивше куле. Град је на планини *Ред*, ту је била столица босанских краљева. — О граду овом наш г. Никшић у *Књизи: „Историја Босне и Херцеговине“* са свим неосновано пише, стављајући га на граници Славоније, а он је у средини Босне, и др. Више овог града постоји село *Боровица* са 70 католичких кућа. Овде су оне руде, о којима смо у § 5. говорили, које су Шулц и Паулинини копали, а сада као и пре сељаци гвожђе ваде и сами растављају; од гвожђа има три мајдана, овде се добри лемеши или раоници и друга тежачка оруђија и справе кују. У овом селу није слободно име *Мачка* изустити, тако, да би странац, који би изрекао, главом платио већ мачку другим именом зову, и. пр. кодела, шаруља, гаруља. Узрок, као срамотан не могу наводити. *Вареш*, варош у једној дољи међу плани-

нама стешњепој, кроз које се стичу речице *Ставња* и Варешац. Католици овде имају до 200 кућа и једну цркву, наравно без тороња, звона и школе. Срби православни имају 30 а мухамеданци 100 кућа. Гвоздених мајдана има 26 и овдашњи житељи имају многе ковачице; ова варош има знатну трговину гвожђа урађеног и неурађеног. Овдашња околина богата је с рудама: злата, сребра, бакара, сумпора и др. Вијака и Оћевија, села католичка. *Звездан*, остатци града на планини тог имена, казују да има близу соли камените. *Дубровник*, срушен град па планини *Набожићи*, на ушћу реке Мисоче и Зјеника код села Ньшица, 3 сах. од Вареша на путу идући у Сарајево. Ово је место спомена достојно, јер је исто насеобина дубровачка, где су они руде сребрну и гвоздену топили, које су овде копали и из планине Јагоде доносили. Град овај начинили су с дозвољењем Кулина бана и многи су одавде благо односили. Кад је ово место напуштено незна се. *Радовље*, развалине града на Босни.

11) *Фојничка* нахија граничи се са височком, сарајевском, травничком, рамском и неретвањском. Сва је планинама преплетена, од којих знатније су: Зец, Врапица, Штиг, Инач и Варда. Реке: Драгача, Лепеница и Козица. У овој нахији мало има православних Срба, него су житељи католици који имају два манастира и потурице. Знатнија су места *Фојница*, варош под брегом Маторцем; окружена планинама Штитом, Зецом, Врапицом и Вардом на Драгачи. Католици имају до 150 кућа, манастир и народну учионицу. Потурице такође имају 150 кућа, две дрвене и једну камену цамију, два мејтефа и једну медрезу. Овде постоје добре топлице по напуштене, 11 гвоздених мајдана, житељи скоро су сви ковачи и мајстори, трговина је добра с гвожђем урађеним и не урађеним, овде се прави добар барут и пушчане цеви. Околина је

богата рудама: злата, сребра, мједа, олова, сумпора и хrmze — *Auripigmentum*. — Одстоји од Травника 8, Сарајева 10 и Височког 6 сах. *Козо*, један сахат од Фојнице на планини Зец, развалине старога града у ком је неко време боравила босанска краљица Катарина после смрти убијеног свог мужа краља Томаша. *Обојак*, развалине града на планини Штиту с богатом рудом бакра, два сахата од Фојнице. *Звониград*, развалине код села Отилошића с изобилном рудом туча и сумпора. *Себежик*, сад незнатно село и с обилном рудом гвожђа на планини Штиту, имало је од пре 7 мајдана, 4 сах. од Фојнице. *Крешево*, варош међу планинама стешњена са 200 кућа, манастиром католичким и једном народном ученицом. Потурице имају само 30 кућа и једну цамију. Овде има и три мајдана гвожђа и више ковачница, трговина с гвожђем досга је знаменита, а околине Крешева с рудама злата, сребра, живе и т. д. богата, одстоји од Фојнице 4 сах. Више је манастира предео на ком се сада само развалине од знаменитог града Крешева виде; овај је био важан у историји Босне; јер у старо доба била је ту столица епископа католичког, посље папе патаренског, а најпосле владике православног. Од владика православних Вилемир Владимировић био је државни секретар краља Стефана Томашевића 1463. године, човек од ретке способности. *Дусина*, село два сахата далеко од Крешева, има три мајдана од гвожђа, које је послије старомајданског у Босни најбоље и од другог скупље. Овдашње гвожђе не може се топити, док му се руда гуманац не дода. И овдашња околина богата је разним рудама. *Инач*, планина над Дусином. Овде се од неколико година жива жупа, те се у Крушево носи и онде од ципобера раставља. *Којсина*, село недалеко од Крешева, богато рудом златном. *Твор*, планина два сах. од Крешева, такође златом богата. *Лепеница*, два

сах. од Крешева, најбољи кисељак у Босни, лежи на друму сарајевско травничком, крај њега има 3 хана; овамо лети многи људи долазе да своје здравље поправе. Осим овог има још два мања кисељака идући к Бусовачи у *Буковцима* и *Клокотима*. *Бусовача*, варошица на реци Козаци. Потурице имају 60, а католици 30 кућа и свога пароха. Овде има три мајдана гвожђа; бусочко гвожђе фали се што је врло меко, оно се не да без живог креча топити. Ова варошица лежи на друму травничко-сарајевском, одстоји од Фојнице 4 а од Травника такође 4 сах. *Медвед*, град један сах. од Бусоваче¹, знатно место због мношких руда. Још да споменемо *Остружницу* село од Фојнице један сахат удаљено, ту живе потурице и уживају једну красну равницу коју многи поточићи натапају, а на њој око брежуљчићи као засађено цвеће стоје и у себи благородне руде садржавају, а у поље остружничко многобројне изворе пуштају. Пре но што се цамији дође, пада у очи један поголем турски град с величим женским нишаном означен. По казивању ондашњих житеља, онде је један велики турски јунак укопан; кад је, веле, цар на Босну ударио, утабори се у Остружници и из града *Козо*, који оданде не далеко постоји, тој српски погоди турског војводу, кога кад стану купати, примете да је женско и за спомен подигну јој толике велике нишане. Купати мртвача код Турака је узакоњено; умре како чељаде, било мушки или женско, одмах га свуку, сапуном свега окупају, отару и сваку тела шупљину с памуком затисну, па одмах с њим у гроб, замотавши га у платно, без да му се шивено облачи.

12) *Рамска* нахија граничи се са скопљанском, од које ју раставља планина Дражево и Драгуша, па са Дуванском, Неретвањском и Фојничком; опкољена је са три стране високим брдима и лежи у једној њиви као у котлу; кроз њу тече река Рама. Предео овај познат

је у угарској историји; Бела слепи, краљ угарски, први је у наслов свој додао: „*Rex Ramae*“ (краљ Раме) године 1133. а доцније га променио у *Rex Bosniae*, — краљ босански. *Rama* је доста каменита, но при том и плодна; овуда рађа свако жито, пшеница је најбоља овде; обично после зимњег жита, што већ у почетку месеца јула сазре, одмах преору земљу, те посеју хелду, дакле за једно лето два усева сазру. Поменута река Рама, која под селом *Варваром* извире, одмах при свом извору велика је, прима све воде целог предела, те код *Удуског* утиче у Неретву. У целој Рами има само један градић незнатни, где нешто католика и потурица живи. Осим овог има још у гдекојим местима потурица нарочито у селу *Копчићи*, где живе бегови тог имена. Бегови ови толико су се наплодили, да сад морају тежачити, да се високоблагородни трбух напуни, место халве и баклаве, окорелом пројом и хелдом. Остали житељи јесу сами католици, који се земљорадњом, скотоводством и вишоделијем занимају. Поглавита њихова села јесу: Пролап, Шћит, Слатина и Тријешћани. У целој овој нахији нема ни једног православног Србина; узрок овог описује се у *Далматинском Магазину* за 1847. год., где босански списатељ г. Јукић вели, да се Срби православни немогу овде насељити, што се, по казивању људи, одмах ошугају; г. Петрановић као вероватније наводи, да Срби свог једноверца одвраћају од насељења у Рами, да се не би у недостатку своје цркве и свештеника поплатинио; то је вальда оно „*ошугавио?*“

13) *Неретвањска* нахија граничи са фојничком, рамском и с пашалуком мостарским; планине знатније јесу: Иван, Бистовића, Вељак и Батијевица; реке: Неретва (а не Нарента) и Гробовица, раставља пашалук травнички од мостарског, Неретвица, Сеоница и др. И ова нахија по свом положају спада на горњу Босну.

Нахија је кршевита, али и плодна; винограда има доста, и вино се одавде по свој Босни разноси, такође и грожђе у сепетима по сто ока на коњу продаје се по Босни и закупитељи код куће цеде вино, као да би своје винограде имали. У овој нахији Срби су пре 150 година мухамеданску веру примили, да би само своје земље сачували, па сада и ако свецу Мухамеду служе, опет обраћују винограде, и још им се није вино огадило. Житељи су од све три вероисповести. Знатнија места јесу: *Коњиц*, варош са тврђињом на Неретви, под плачином Иваном. Тврђиња и ваћ чест вароши преко Неретве спада на везира мостарског. Има гласовити каменити мост, који је у X. веку Хвалимир, краљ хрватско-далматински саградио. Овде је 1446. године краљ Томаш држао народни сабор у присуству православног и римског свештенства, херцега Стјепана, брата му Радивоја и других великанаша и властела. Овим сабором рађено је по вољи фратора и папе, а последице су биле рђаве. Не далеко одавде виде се развалине манастира фратарског и копаонице сребра. Одстоји од Сарајева 12 сакати а исто толико и од Мостара. — Јабланица, Подхум, Буљина, Невиздаци, Сеоница, Костајница, Горани, Герани и Крушице јесу места где Срби од све три вероисповести живе.

14) *Зеничка* нахија, лежи међу травничком, вишочком и тешњанском нахијом. Највише је равна и свакојаким воћем плодна. Знатнија места ове нахије јесу: *Кокањ*, (у повељи војводе Сандија 1423. године зове се *Кукањ*) сад село мухамеданско, а пре варош, док није ту погинуо Пашалија, па да људи због тога оглобљени бивши, осиромаше и раселе се. Крај пута је овде велико турско гробље и два пишана алатна, ко год овуда прође, на један нишан (надгробни камен) баци камен ради севала, што ту лежи човек, који је први у Босни камату — интерес — увео.

Други нишан стружи жене, и у води пију, да млека добију. *Осјеченик*, гласовито место, што су потурице босанске 1697. године Евгенију Сабаудијском, цара Леополда војводи, овде заседу поставили и дочекали га, но потурице највише Сарајлије са својим војводом ту заглаве: где је мртва глава турског свештеника одскочила, ту су се два врела отворила (?). Да, погинуо за народ! Од ове битке месту овом остале име *Осјеченик*. Гроб војводин ограђен је, а једног свештеника тада погинулог, који је она врела главом својом отворио, туљбе је отворено, у које путници севаша ради бацају паре за спротињу. *Зеница*, на реци Босни од травничке стране, где има један дрвени мост преко Босне. Житеља има 2000, понајвише потурица, лежи на друму сарајевско бродском. Има предео врло леп, раван и плодоносан, кога осим реке Босне многи поточићи и 2 реке натапају, куће су дрвене, као и по свој Босни, чавве и отрцане. Говори се, да се у овој вароши налазе вериге Мехмеда II. дате Зеничанима због неке на путу ускости, због које су се често завађали и самом цару на тужбу ишли, а цар им размери пут и меру у веригама остави! Као што је на свом месту речено, потурице из дана у дан губе се, за то и у Зеници овакве су среће, те се од неколико година у лепо поље зеничко насељавају католици из Далмације, и сад где-који Зеницу зову малом Далмацијом. Крај кућа изван вароши сеју се бостани, које канали натапају, рекао би човек да је код малог Нила. *Гладовић* поље од Зенице *Брандуку* идући, тако прозвано, што је ту Мехмед II. са својом војском у таку оскудност ране дошао, да је један мали лепчић дукат плаћан, од чега и споменик на сред поља од камена стоји, на коме је величина тог лепчића изрезана; због тога је цар Ферманом забранио, да се ово поље не оре и не коси, него да се запусти. *Гареви*, место где је по припо-

ведању ондашњих људи Краљевић Марко кућу Дердез Алије на својој кабаници на један брег изнео, а после жена вештица у спавању прислони своје пете Марковим, и тако му снагу извуче, па кад се Марко не знајући за то, узе с Арапином Дердез Алијом хвати, остане Марко долњи. Оширији опис ове приповетке има у „Магазину Далматинском“ од 1843. године. *Врандук*, градић мали на подножију планине Оскове над реком Босном, име добија од бранити, за то се код неких списатеља и зове *Брандук*; има 10 кућа мухамеданских и 3 хана, 4 неоправљена топа. Овде су кнезу Евгенију Сарајлије и остале потурице прву бусију ставиле, да му из Посавине пут у унутрашњост препрече, но су горе заглавили, него од Омер-паше зимус. Сад је Врандук место за заточенике, а за време краљева босанских знаменитије је морало бити.

Ја се опомињем, да сам читao једну повељу краља босанског овде издану, која се у Загребу храни, и која је у „Даници Илирској“ печатана. Будући је врло теретно изнад Врандука преко брда прећи, то девојке, кад путник пева:

„Ој девојко у Врандуку граду,
„Веле ти си у велику јаду“.

— одговарају путнику:

„Ој јуначе, ти си у горему,
„Преносећи храну о самару“.

Од Врандука почиње Посавина, под којим именом разумевају сједеће нахије: бjeљинска, тузланска, маглајска, градачка, дервентска и тешањска. Ове нахије су по већој чести равне и најплодовитије у Босни.

15. *Тешањска* нахија граничи с травничком, зеничком, маглајском и дервентском нахијом; планине су: Трогир, Црни Врх, и Крњин; реке су: Босна, Усора и Спреча. Нахија ова богата је са животом и свакојаком стоком и свињама. Житеља има од све три веро-

исповести. Знатнија места јесу: *Тешањ*, варош под Црним Врхом $\frac{1}{2}$ сахата од реке Усоре, у плодној окolini. Потурице имају 250 кућа и 5 цамија, а пра власници Срби 150 кућа и учоницу. Тешањ је сред среда житне трговине у Посавини, удаљен од Травника 15 сахата. Предео око реке Усоре, која кроз ову нахију тече, био је у стара времена бановина, и краљеви босански у титули својој стављали су: „*Бан Усоре*“ (види повељу краља Твртка год 1405., краља Томаша год. 1451., краља Степана Томашевића год. 1461. у српским споменицима). Ту су се новци ковали, а у планини *Змихању* сребро и злато вадило. Око Усоре красне су равнице, поља и ливаде. Варош ова има једну знатну тврђаву, која је на једној голој стени саграђена, и жестац камен бели се као лабуд; у њу се само с једне стране доći може; куле и бедеми од особите су важности и опомињу гледаоца на старог архитекта, но архитекта, који се није надао, да ће се громови топовски изнаћи, почем је град једним брдом надвишен, од кога се порушити може. Ова тврђава има 12 топова градских а посаде никакве, шта више ни сердара, ни једнога стражара. „Шта ће Тешању стража (говориле су потурице дописнику „Магазина Далматинског“ за 1843. годину), кад на њега нико не ће“. *Нови шер*, мала варошица с друге стране Црног Врха, ту имају потурице 150 кућа и 2 цамије, удаљена је од Тешања 2 сахата. *Добој*, варош на Босни, где с једне стране у њу утиче Спреча, а с друге Усора. Има врло добр положај и згодно место за одбрану. Потурице имају 150 кућа и 3 цамије; има једну тврђаву са свим запуштену са 10 топова, којима треба прибор, да могу пуштати. Од Тешања одстоји 3 сахата. *Желче*, варош у лепој равници крај Босне са 200 мухамеданских кућа, 3 цамије и 80 кућа Срба православних и католика. Има неколико твр-

диње запуштене, у којој јад би човек стародревни коров разгрнуо, могао би познати и који топ, и ако је по њему од 2 прста рђа; одстоји од Тешња 5 сахати. Матина, Врућица, Бистрица, Ораховица, Лисковица. Црни Врх и Сива Стјена јесу села знатна због киселе воде. Комушина, Осово, Сивша и Попово, села католичка. Липље, големо село Срба православних, где је некад манастир био.

16) *Дервентска* нахија граничи се са тешањском, градачком и бањалучком нахијом и са Славонијом; пла-
нина или боље рећи гора Вучјак шири се по целој
нахији почевши од Саве уз реку Босну. Равна је и
жиром пребогата; такође и осталда нахија равна је и
животом сваке струке богата. Нахију ову натапају реке:
Сава, Босна, Укрина, Величајка, Живањска, Љешница
и Марковац. Житељи су од сва три верозакона. Знатнија
су места *Дервента*, варош у лепој равници код реке
Укрине, у коју се овде близу сливају Живањска и
Марковац. Мухамеданци имају 200 кућа и 3 цамије,
Срби православни и католици имају до 80 кућа; има
један слаб градић, у кога се преко високих бедема без
мердевина ускочити може; у њему на слабим точковима
лежи 12 топова и две кумбаре, над којима чами један
диздар као сведок, да скоро предстоји граду да се из
развалина дигне руком, која га негда није знала чу-
вати. Варош је од Саве удаљена један, а од Травника
28 сараки. *Которско*, мала варошица на реци Босни
са 50 мухамеданских кућа и једном цамијом; бако
је цамија близу Вучјака, то често певање оце на му-
нари, доваби свиње из Вучјака у варош. *Велика*,
варошица код реке Величанске са једном цамијом и 30
кућа Срба вере мухамеданске. *Оџак*, варошица од 40
кућа мухамеданских; ту је поп Јовица 1834. године
подигао буну противу зулумџара и неверзих поту-
рица, да ослободи народ од срамног ропства, и да беше

воља свемогућег, тада би затрубила српска слава. *Дубочац*, варош код Саве, има 100 мухамеданских кућа и нешто православних Срба и католика, такође и једну цамију. *Брод*, варошица на Сави према Броду славонском са 40 мухамеданских и 20 кућа православних и католичких Срба. Овде је знатна скела на Сави. *Плеан*, село католичко, гдје се добри жрвији копају и на далеко разносе. *Добор*, развалина старог негда града на реци Босни, према вароши Модроци. Куле овог града осим што су сводови унутра пропали, и сада читави стоје. Жигмунд, краљ угарски, 1408. године нападне на Твртка II. краља босанског, што је овај с Ладиславом краљем неаполитанским противу њега држао, Добор му отме и њега са 126 поглавица ухвати, поглавице по већој чести исече и без главе са зидина добарских у реку Босну баци а краља у Будим одведе; године пак 1414. Хервоје га је освојио. Кају, да је и овај град Мехмед II. проглео, да се више не оправи, из узрока, што му је добар положај, па би га мучно било узети. Спрам Добра је скела, која путнике преко Босне у градачку нахију превози. Гласовити хајдуци Кико и Зелић 12 година су у Вучјаку хајдуковали, без да су их потурице могли ухватити, па је с тога ова околина знаменита.

17. *Градачка* нахија граничи се са дервентском, маглајском, тузланском и Славонијом, планине су: Требава, Соко и Сребрник; реке су: Сава, Босна, Толиса, Спреча, Лукавац и друге. Нахија је по већој чести равна и преображената житом и стоком, особито свињама. Житељи су од сва три верозакона и најизраженији су у Босни. Знатнија су места: *Градачац*, варош у лепој равници са једним старинским градом, у ком има подоста топова, но неоправљених; од српске је границе 18, а од Саве 4 саж. удаљен; у њему нема никакве посаде, нити се у мирно доба од кога чува. Овде је сто

лица муселим-паше, муфтије и кадије. Мухамеданци имају 100 кућа, 5 цамија и једну сахат-кулу, православних и католика мало је овде; варош је лепо калдрмисана. Усеин-капетан, негдашњи заповедник у овој нахији, са потурцима држећи да се цар покаурио што укиде јаничаре и уводи реформе, побуни Босну 1831. год. и са 36.000 војске пође на Цариград, да тражи правог цара; но како је после прошао, видећемо на свом месту. *Ада* Усеин-капетана, која је као обручем водом опасана, а има довољно простора, са неколико великих зграда и баштом по јевропском укусу; ту би се мала војска од велике сile могла бранити. У моје време башту је ову уређивао један знаменити, сад се не опомињем одакле, Јевропејац, који се потурчио пребегши из Немачке. *Грачаница*, варош $\frac{1}{2}$ сах. од Спрече на реци Грачаници, потурице имају 400 а православни 60 кућа, први имају 5 цамија са добрым топлицама. *Соко*, тврдиња на брегу тог имена код реке Грачанице, под њом има 40 мухамеданских кућа и једна цамија, од Грачанице удаљена је један сах *Сребрник*, град на брегу тог имена одстоји $\frac{1}{4}$ сах. од реке Тиње; под њим има 60 мухамеданских кућа и једна цамија. Место ово знатно је што су ту Маџари, под предводитељством Николе Конта палатина и Николе Примаса острогонског, од Твртка бана а доцније краља босанског 1359. год. до ноге потучени; године пак 1519. везири Мустафа босански и Бали-бег србијански опколе овај град и по издајству Маџара Томе Матуснаја узму га. *Модрича*, варош крај Босне у плодној равници где мухамеданци имају 160 а православни 150 кућа. Цамија има 3 од којих је једна оловом покривена. Близу Модриче к истоку има једна српска фамилија која се негда истурчила, но и сада икону патрона свог, ког је славила, у амбару држи, и кажу, да је увек амбар пун. Виште Модриче лежи велико село мухаме-

дански *Таревци*. *Милошевац*, село православних Срба крај Босне, има 100 кућа; овде је бан Стјепан први манастир фраторима саградио. Брђани, Осјечани, Требава, Копривно, Шкиповац, Толиса, Ришћанска, Скугрић, Чобић-поље, Обудовац, Чрвник и Жабар јесу велика села православних Срба; а Трамошњица, Гарево, Тишина, Домаљевац, Турић и Доња Мага јесу католичка села. У Тишини има једна бара, где се налази много жаба, но никада свој глас недаду чути. Сељаци приповедају, да се поред те баре јадан фратор молио богу, гдји су га жабе забуњивале, те их је про克ло, да им се глас никда не чује.

18) *Маглајска* нахија лежи међу тузланском, градачком и тешањском нахијом, по средини њеној шире се планина *Озрен*, ничим мање по већој чести равна је и плодна са житом и свињама; њу натапају реке: Босна и Спреча, која је дели од градачке, а Криваја од тешањске нахије, Липница и Прања. Житељи су понајвише Срби православни, знатнија су места: *Маглај*, варош под планином Озреном, на ушћу Липнице у Босну. Потурице имају 100 кућа и 3 дамије а Срби православни 40 кућа. *Какмур*, село Срба православних са 40 кућа под планином Озреном, товде је био манастир српски (православни). *Васиљевци*, *Смрдин* и *Текучица*, јесу села Срба православних где појнови обитавају. Из ове је нахије онај јунак Лука Стефановић, који је у Атини грчки официр био, а јавомо се вратио, да свом отаџству, што буде кадар, послужи, па нађе своју смрт на бојном пољу за српску слободу противу Маџара. Буди му овде спомен од земљака, који га је надживио!

19) *Тузланска* нахија граничи се с *маглајском*, *владањском* и реком Савом. Планине су *Мајевица*, *Попциљево* и *Турија*; реке су: Сава, Спреча, Јала, Тиња, Гњица и Брка. Нахија ова ближе Саве равна је, а

даље брдовита, врло је плодна воћем и житом свакојаким, као и коњима, воловима и свињама. Има деста лековитих вода и сланих врела, тако исто и руда, које се не обрађују, осим што се од воде слане со кува на корист месног паше. Јитељи су од све три вероисповести. Нахија ова броји се међу велике и богате, заједно с маглајском и кладањском, дата је била за живота Махмут-пashi бившем пре капетану тузланском, што је издао свог друга Усенин-капетана, кад је на цара 1831. год. пошао. Паша овај премда је био босанском везиру подчињен, ипак је по својој вољи управљао и страшни зулум са сином Осман-бегом чинио, од раје је земљу поотимао и до просјачке ју торбе дотерао; да оставим све друго, он кад коју нову сабљу добије, истом па пијаци секући сељаке, пробао какво је гвожђе, те је једног Србина на пола пресекао, само за пробати сабљу; а какав је пијаница био, казали смо. Но је пре своје смрти као и син му, Омер-пашом лишен господовања. Знатнија су места: *Соли-доње* турски *Тузла*, варош у брдовитом месту крај реке Јале, столица муселим-паше, муфтије и кадије, има 6000 житеља и 12 цамија; Срба православних и католика има само 40 кућа, (чудо је да их и оволико има). Трговина је до ста знатна с воловима, коњима, житом и солу, која се овде кува и која је за стоку много боља од камените; варош је удаљена од Травника 24 сахата, има један батал град на форму шабачког, но од овог слабог још слабији; у њему лежи 7 топова без прибора. *Горње соли*, варош два сах. далеко од Доње соли, има и овде сланика, те се со кува, има 150 турских кућа и 3 цамије. *Кисељак*, два сах. далеко од Соли доње близу села Пољане, место где многи болесници долазе пити киселу воду, одавде је ћесарски војвода Перчинлија придобивши потурице, одвео собом у ћесарију 1690. године фратре с 3000 католика. *Усина*, село ка-

теличко, гдји такође има кисељак. *Драгуња* и *Мајевица*, гдји су кисељаци и со каменита, но несме се копати. *Дријенча*, гдје је сланик, но од скора затрпан. *Бијела*, варошица на Тињи, житељи су католици и православни Срби, ови имају ту пароха. *Раић*, варошица код ушћа Гноице у Тињу, кућа мухамеданских има 150 са две цамије; Срби православни имају 40 кућа и свештеника; удаљена од доње Соли 6 сах. Брешке, Дубраве, Улице и Зовик, села су гдји католички пароси обитавају. *Брика*, варош на Сави има мухамеданских кућа 300 са 4 цамије; Срби православни имају 60 кућа и свештеника, скела је овде и трговина доста знатна, од Соли доње одстоји 8 сах. Више Бриког био је леп двор паше тузланског са богатим намештајем, па су га потурице скоро запалили, да се у њему низами не би могли сместити. *Барка*, варошица, има 50 мухамеданских кућа и цамију. *Корај*, село турско од 100 кућа. *Теочак*, село Срба мухамеданске вере, где се многи јрвњи копају. *Сакава*, село католичко од 50 кућа, гдје је њин манастир био. У стара времена ова је нахија била бановина, и краљеви су је босански у своју титулу стављали.

20) *Бјељинска* нахија граничи се међу тузланском и зворничком, Србијом и Славонијом, готово је сва равна и житородна; њу натапају реке: Дрина, Сава, Љубашница, Јања, Драгањ и Чађавица. Житељи су по селима сами Срби православни а по варошима потурице. Знатнија су места: *Бјељина*, варош у равници плодној, мухамеданских кућа има 200 и 5 цамија, Срба православних 150 кућа. Место ово знатно је трговином и бојем 1837. год. над је Веџи-паша Али-пашу Виданића ухватио. Овде има нов двор Махмуд-паше Виданића и један шанац у време Карађорђево ископан, са два топа за шенлук. Од Бјељине, па преко Зворника има поштански пут, један за Травник а други

за Сарајево. Одстоји од Тузле 10, од Зворника 7 и од Србије 3 сах. Јања, варошица код реке тог имена, има 100 кућа мухамеданских и две цамије, удаљена је од Ејељине два сах. Брезово поље, варошица мала на Сави и скела. Попово поље, са 80 кућа Срба православних с црквом и свештеником. Драгаљевац, такође село православних Срба, где има црква и свештеник.

21. Зворничка нахија граничи се са бјељинском, сребрничком, кладањском и Србијом, преко ње шире се планина Мајевица; по већој чести брдовита је, но богата са житом, коњима, говедима, воћем, свињама и свакојаким рудама; житељи ове нахије, које остали Бошњаци Шијацима називају, а они опет Бошњаке Ерама, јесу православни Срби и многе потурице, које су Срби из Србије претерали. Места су знатнија: Зворник, град код Дрине на кршевитом месту, столица муселима, муфтије и санџактара и православног владике. Потурица и православних има овде 8000. Ови последњи на близу имају манастир св. Тројице, знатно место, где је негда отац садањег проте шабачког Павловића за време Карађорђева с потурцима кавгу заметнуо. Околина богата је златом, сребром и оловом. Мађарски краљ Матија Корвин био га је 1465. год. опсео, па чувши да султан иде граду у помоћ, одступи. Год. 1688. Људевит, кнез баденски, под Леополдом I придобивши Турке у Бугарској, дође у Босну и освоји Зворник 25. октобра. Године 1717. војвода цесарски Нетраш опсадио је Зворник, но се у колено рани и ништа не успев, изгуби на бојном пољу 10.000 војника, а 300 живих паде у руке победиоца везира Ђурилића, који свих 300 везаних на једној гомили исече. Град овај доста је јак и има приличан број топова неоправљених, међу њима један се зове крњо, ваљда је цесарски. Одстоји од Сарајева 30 сах.

Нова касаба, мала варошица код реке Јадра. *Скочић*, село на Дрини, где бегови живе. *Бирач*, предео на ову нахију спадајући има 20 села у којима православни Срби живе и у која зазиру потурице доћи. *Кузлар*, градић на ушћу Јадра у Дриначу.

22) *Сребрничка* нахија граничи се са Србијом, нахијом зворничком, вишеградском и рогатичком, сва је брдовита и богата рудама. Житељи су потурице и Срби православни. Знатнија су места: *Сребрница*, варош која се састоји из два града, новог и старог. Оба су ова града слаба и немају топова, осим 4, који су неоправљени и у трави леже (ваљда се сад од старе ватре ладе). У новом граду има доста цебане и нешто неоправљених пушака. Реке су: *Јадар*, која тече кроз варошицу Нову Касабу и кроз остала села испод планине Боровнице; на овој реци има 4 ћуприје, 3 дрвене и једна камена, преко које главни друм од састанка Љубовије преко планине Сјекире, Краљева поља и Романије у Сарајево иде; река ова улива се у Дрину; Кржевица река тече кроз Сребрницу и близу Љубовије утиче у Дрину. Од Љубовије у Сарајево има 28 а од Сребрнице 25 сах. Близу Сребрнице постоје тоцлице и богате руде злата и сребра. Краљеви босански овде су имали мајдане злата и сребра. Осат, предео који на ову нахију спада, има више села православних Срба, који су скоро сви дунђери. Више описаны пут у Сарајево, само је за пролазак на коњу или пешице прокрчен, а кола овуда не могу ићи.

23) *Вишеградска* нахија, граничи са Србијом, нахијом сребрничким и сеничком. Житељи су потурице и Срби православни. Нахија је сва планинама преплетења, на којима има стarih српских фамилија, много бројне куле и сада се могу видети, особито левим путем од Мокре Горе до Вишеграда. Знатнија места јесу: *Вишеград*, варош на Дрини с ове стране, 5

сахати удаљена од српске границе. Потурице овде имају 100 кућа, но све су скоро без крова, јер је ту пушка сиротиња од бегова, који су у ужичком округу спашивуке изгубили. Православни Срби имају 15 кућа; има један град или, да право кажем, развалине од старог града са три топа, од којих два у једној љошари леже, а један је Бог зна кад на камену Ђуприју стављен и окренут к истоку; близу Ђуприје има нешто и дебане с Ђулетима, која је на горњем кату тавнице смештена, и од које се никакво употребљење чинити не може, почем су ондашињи топови забатаљени. Речена Ђуприја од тесаног камена начињена је преко реке Дрине на 11 сводова, и у Босни је најзначнија осим мостарске, но од ове је тврђа, јер било је и више камених мостова па Дрини, па их је ова река све покварила, а овај остале, као да је сад прављен; отуд је она пословица о овој Ђуприји: „Остаде као на Дрини мост“. Овде је зар негда морао лежати град Десник (Дестиник Грка). Планине главне: Враловина и Станишевац. Од Призрена па до Сарајева преко ове нахије и других надлежних места прокочен је пут да се војничке принадлежности могу преносити. Ово морамо благодарити. Омер-паши, који настојава, да се по свој Босни путови прокоче. *Мокра Гора*, место састанка са Србијом. *Добрун*, село 3 сахата од Дрине, где је манастир православних Срба био. Осим Дрине има у овој нахији и 2 мале реке, које се састају близу карантине мокрогорског и теку кроз село Вардишће.

24) *Сјеничка* нахија, граничи са Србијом, нахијом новопазарском и плевљанском, преко ње протеже се планина *Савин Лакат*, већим делом равна је и плодна. Житељи су Срби православни и потурице. Нахија ова и у ужичком окружију срез моравички зову се *Стари Влах*; одако је падо српско царство,

овај предео до 1804. године имао је особита права под управом кнезова Рашковића од којих је један у Цариграду речене године доста радио на корист храброг вожда српског Карађорђа. Знатнија места: *Сјеница*, варош код реке Вувца, има тврдињу, коју је зидао вишехваљени вожд Карађорђе, и овим путем преко Сјенице тежио је сјединити се са св. Петром, тадашњим владиком слободне Црне Горе и Брда; али сила мањудским предео је положен: сједињење ово остало је за његове потомке, а њему вечна хвала, што отвори очи и раскричи пут. Сјеничко поље знатно је и доста плодноносно, одстоји од Новог Пазара 9 са-хати. *Нова Варош*, близу реке Вувца. *Бањани*, запуштени манастир православних Срба.

25) *Новопазарска* нахија, граничи са Србијом, нахијом сјеничком и митровичком, већином је равна и доста плодна житом, воћем и вином. Житељи су Срби православни и потурице. *Нови Пазар*, варош на ушћу Јошанице у Рашку, житељи су Срби православни и потурице. Пре је била овде столица паше, владике и насеобине дубровачке. Пашалук новопазарски састајао се из нахије новопазарске, сјеничке и митровачке, које су биле у старо време део царства српског; а од године 1817. престао је овај пашалук, и сада спада на Београд. Пона сахата од вароши леже гласовите тоцлице, које су Римљани зидали, запуштена два манастира католичка, а мало даље Ђурђеви Стубови, манастир православни, у чијем живећи игуман, сматра се и за политичног управитеља слободног племена Васојевића. Нови Пазар удаљен је од Сарајева 50 са-хати. Довде је Карађорђе с победоносним оружјем допирао и узевши варош мораде натраг повратити се, због проклете неслоге између неких војвода, а да ово није било, Бог зна где би се били зауставили славодобигни барјаци његови. У битци код

Новог Пазара од Кулизине фамилије заробљено је једно мушко дете, именом Марко, и сад је код армаде турске мирилај, — оваки су до сад одржали отоманско царство.

26) *Митровичка* нахија, граничи са новопазарском и вучитрнском, која спада на пашалук приштински, лежи од оног у Старој Србији грозног Косовог Поља; равна је и плодна, особито вином. Житељи су православни Срби, Турци и Аrnaути. *Митровица*, варош са градићем на реци Ибру. Одстоји од границе пашалука приштинског $\frac{1}{2}$ сахата, а од Приштине 6 сахати, од Вучитрна 2, и од Новог Пазара 12 сахати. *Звечан*, развалине града на ушћу Ситнице у Ибар, кога је ташта (пуница) Милутина краља српског Ирина или Јерина, царица грчка зидала. *Бањска*, варошица са малом тврђињом, која је била негда славни манастир православних Срба, по коме се и свети краљ Милутин, као иждиватељ његов зове Бањски, одстоји од Митровице 4 сахата. Године 1832. спаљена је ова варошица у Буни Хусејин Капетана градачког против Султана. *Рожај*, варошица близу које извире Ибар.

КРАЈИНА БОСАНСКА.

(код страних названа ТУРСКА ХРВАТСКА),
т. ј. западна страна Босне између Врбаса и Уне.

Између земаља словенских на југу, Босну је природа најбоље обдарила благама, која у земљи леже, што сваки онај признати мора, који је изближе имао прилику наслаживати се природном њеном красотом, дивити се плодовитости земље и уздисати за благородним и осталим рудама, које она чува у утроби својој до бољих за Српство времена. Крајина пак, о којој почињем говорити, јесте најлепша и најбогатија од свију чести Босне. Она заузима 150 □ миља и има

преко 100.000 житеља. Срба источне цркве има највише, они живе по селима, имају 2 манастира: Маштаницу у приједорској и Гомијоницу у бањалучкој нахији; такође имају неколико дрвених зграда у којима се богослужење чини, које бедни ови робови зову црвама, а више наличе на шталу; имају на послетку две школе у Бањојлуци и Приједору, а спадају под митрополита сарајевског. После Срба православних има на броју највише потурица, који живе по градовима и по негде у селима, и јесу најбешћи у свој Босни а можда у целом турском царству Срба западног верозапона има најмање и то у шест парохија, т. ј. у Бањојлуци, Сасини, Волару, Ивањској, Градишчи, и Бијачу. Сва пак крајина спада на везирлук травнички. Планине знатније јесу: Врточ, Пркоси, Црнагора, Грмеч, Срнатица, Осмина, Козара, Бенаковац, Берегомица и др. Реке: Сава, Уна, Врбас, Унац, Клокот, Врбања, Врбаска, Швракава, Санџак, Блија, Одена. Поднебље је врло пријатно. Поменуте планине нису ништа друго, по жирородне горе, покривене растовијном и буковином, особито тако названи Савски Луг, који се покрај Саве на 6 сахати протеже. Многобројне свиње овде се жире. Но планине ове, које нису високе, него све до једне као што рекосмо жиром богате, спахијско среброљубље скоро ће утаманити, јер они за малу цену шуму своју продају иностранцима, од куд једни натоваре пуне лађе дрва, те носе у Београд и на друге стране, други секу дуге, трећи пале луг и израђују поташу, још други секу лађарску јапију за енглеске и египатске велике бродове; и сељаци упропашћују шуму; јер многи за друго ћубре и немаре, него пале шуму, и тако њиве гноје, и где је који ове године сејао, до године већ не сади, него се премешта и опет на ново пали, а кад све око себе попали, онда се и сам даље сели, и тражи где још има шуме. На

исти начин и чобани упропашћују шуму, јер нису одговорни за то.

Осим планина, које су плодне, има и равница врло плодних, с којих житељи по два жита за једно лето, скидају. Овде роди пшеница, кукуруз, просо, јечам, зоб и хељда. Виногради би могли бити, но их само има у пределу ивањском; али што мање има грожђа, то више има шљива, особито тако названих пожегача; за то у Крајини као и у Посавини у јакој мери пију ражију и старо и младо, и мушки и женски; овде или се јело или радило или играло, увек радија разговоре отвара и кавгу замеће.

Трговина у Крајини доста је знаменита, износи дрва за ватру, дуге, јацију лађарску, поташу, катран, шишарку, пијавице, цревени лук, грожђе, свиње, волова, ситну стоку, козе, жито, вуну, восак, сланину, сале, масло и лој; уноси се пак со, кафа, шећер, пиринач, сунцане, свилене и пртене ствари, и то из: из Беча, Пеште и Трста. Трговина се носи Савом, Уном и Савом. Трговачка место јесу: Бањалука,¹⁹⁾ Пријedor, Бијач, Нови Острожац и др. Састанци по граници држе се на Грабу, Просеченом Камену, Маљевцу, Заваљи, код Новог, Костајнице, Дубице и Градишке.

Што се тиче руда и рудних вода, у тим Крајинама осталој Босни ни мало не уступа; злата, сребра и других на више се места налази, но само се гвожђе израђује, особите је доброте гвожђе старо мајданско, које се за алат по свој Босни разниси, премда свуда доста доброг гвожђа има. Драгог камења налази се у старомајданској нахији око Бришева, где и сад један човек живи, који је пре 20 година пуну шаку драгог камења свом пароху донео, али овај пок. свештеник, бивши човек прост и невешт, изружи тога сељака, овај пак исто камење прода за малу цену иностранцу, па и дан данашњи продаје, али никаквом духовнику

пошто је жив на очи не износи. Обичаји и ношња Крајишника са свим је различна од осталих Бошњака; у Крајишника почевши од опанака, па све до дуге првене капе, све је различно од Других Бошњака, не само код мушких, него и код женских; овде је сваки комад различито искићен и обоян; наведена првена капа дугачка је $\frac{1}{2}$ аршина, њу Крајишник преко лева рамена пребаци. У Крајини не само потурице но и раја увек носе оружје за појасом, с пушком и птују и на њиви раде; за то овде кад шљиве роде, потурице се напред редују, да ће бити разбијених глава, а то њихове кесе пуни.

Сва Крајина подељена је на 8 нахија, над којима заповедају муселими и кадије, који опет, где су пространије нахије, имају своје нахипе-намеснике; сви пак потчињени су везиру босанском. Прва краишничка нахија, а у реду

27) *Бањалучка*, граничи са Славонијом, и са нахијама: пријedorском, старо-мајданском, јајачком, тешањском и дервентском, и јест једна између највећих и најбогатијих нахија у Босни; у њој има жита, воћа, вина, коња, говеда, оваца и свиња као и руда од сваке врсте у изобиљу. Планине или горе растове, у којима мноштво свиња има, јесу: Савски Луг, Козара, Бароковац, Скјавица, Узложац, Осмача и Деветина; реке: Сава, Врбас, Врбаска, Драгочевј, Врбања, Гомијаница, Црквица, Крупа и Укрина, која ову од дервентске нахије раставља Места знатнија јесу: *Бањалука*,²⁰⁾ код старих Бајна Лука (т. ј. очаравајуће лепоте ливада), варош у равници под планином Осмачом, код ушћа Врбање и Црквице у Врбас, има леп положај; поље испод ње протеже се до Градишке 8 сахати дугачко и само где-где малим брежуљцима испресецано. Живи овде 15.000 потурица, који имају 42 цамије; православни Срби имају 60 кућа, а католици 40, има

нешто мало и Цигана. Овде је столица муфтије, кадије и муселима. Потурице имају више мејтефа и 2 медрезе, православни Срби имају нешто школа, но права њихова и католичка школа још је механа.*) Срби православни имали су и цркву, но дивље потурице бањалучке скоро су је развалили и опљачкали; ваљда ће је Омер паша начинити? Барем то правда са собом доноси, ако она још у Босну сме завирити. Међу знаменитостима ове вароши одликује се Фередија џамија прозвана тако од Феред-паше, који 1756. код Радоње погуби немачког генерала Ауерс перга, а сина му Енгелберта жива увати и уцени га, да о свом трошку ову џамију сагради, она је од тесаног камена начињена и оловом покривена. Има иста варош топлице од Римљана зидане у горњем шхеру, и знатну трговину са свињама, коњима, говедима, дуваном и житом; пазари се држе сваке недеље, годишњи пак на духове по старом календару. Одетеји од Травника 18., од Костајнице 16., а од Грађише 8 сахати. Док је у Будиму турски везир седио и оскверњавао столицу краљева мађарско-словенских, дотле је у Бањој-луци заповедао управитељ целе Босне под именом Беглер-Бега, но кад громови Собјеског код Беча у врх царства османског погодише и оно се рушити поче, и кад се доцније и из Будима Турци истерају, добије Босна свог везира, и овај премести столицу у Травник. Време када је Бањалука саграђена не зна се, вероватно још 9. или 10. века, но да је у време босанских краљева цветала, види се и отуда што су краљеви неке повеље своје овде датирали, као што се то у споменицима српским читати може. Матија Корвина кад је отео Јајце од Мехмеда II. 1464. године, отео је и Бањалуку, те је остала у власти Угарској до битке мохачке т. ј. 1527. год.

*) Види примедбу тамо, гдје је реч о просветном стању Босне које се од онда до сада променило.

давле кроз 63 године, кад су римски попови Угарску ставили под ноге султана; после које битке управитељ градски Андреја Радаковић, чувши да је Јајце отето, не смедне Турке дочекати, него град упали и побегне у Угарску. Лудвик Баденски 1688. године и Јосиф Фридрих од Хилперусије 1737. године нападали су на град, али га нису могли узети. Град бањалучки има велике и дубоке опкопе са 54 топа, 20 са свим забатањених, 30 настарим точковима и 4 повозна, од којих је један при проби с точкова спао; има тачкоће и 5 кумбара. Град је малог пространства, и за то кад има какву већу посаду, она се у пољу улогори. У њега се с две стране улази, од стране брда Лауше и реке Врбаса. Бедеми су на више места срушени, и за непријатеља отворени. Слатица, пријатно место 3 сахата од Бањалуке; овде су најбоље топлице у свој Босни, које леже у једном пустом и у шуму застарелом месту, и премда за путника овде никакве удобности нема, ипак врве овамо из целе Босне болесници. Има близу руда сребра, злата и гвожђа, а лане пронађоше и киселу воду. Гомијоница, село где православни Срби имају манастир, кога је, као што сељаци приповедају, Мара царина, видала, а и на реци тог имена има више мајдана гвожђа. Тимар, село православних Срба од 700 кућа, ово је село богато с рудама, има и гвожђа неколико мајдана. Бронзењак где су пре 100 година Срби православни седли и руду истог имена вадили, па када, као што се приповеда, једну ноћ баба због великог кулука скрије место, где се руда копала, које се ни данас није нашло, потурице исеку Хришћане и ту се насеље. Ивањска предео насељен Србима западног верозакона, има добре вивограде и развалине грађа тог имена. Звочај развалине старог града на реци Круни, где је херцег Хервоја 1404. год. 15. јануара, и краљ Степан Ос-

тојић 1419. године 5. марта једну повељу издао, које се могу читати у Споменицима српским. Врбањица, мала турска варошица на Врбањи. Челинац, познато место због својих ступа од барута, које Врбања окреће. Змијање, предео састојећи се из више села Срба православних. Лакташи, место крај Врбаса идући к Градишкој, 3 сахата од Бање-луке где су добре топлице. Градишча варош код ушћа Врбаске у Саву; њу је Лаудон 1789. године заузeo био. Житељи су од сва три верозакона; удаљена је 8 сахати од Бање-луке. Има нешто назови града спрам аустријског-града Старе Градишке Кобаш, мала варошица и скела на Сави. Прњавор, од 100 мухамеданских кућа и 2 цамије, има и Срба православних; одстоји од Бање-луке 10 сахати. Илова и Дренова, велика села православних Срба у житородној околини.

28) *Приједорска* нахија граничи се са Хрватском и нахијама: бијачком, старомајданском и бањалучком, њу натапају реке: Уна, Сана и многе мање. По већој чести равна је и одвише плодна и рудама богата. Житељи су Срби православни, потурице и католици, овде прозвани Маџари, којим именом такође зову се и у старомајданској и бијачкој нахији. Знатна су места Приједор, варош са слабом тврђињом на Сани, има 3000 житеља потурица и православних Срба, који овде и школу држе; удаљена је од Бањалуке 10 сах., лежи на једној плодној равници, води знатну трговину, особито с гвожђем, које се одавде вози на лађама Саном до Новога, Уном до Јасеновца и Савом до у Београд, а обратно истим путем увози се со и ракија. Ђубија, варошаца $1\frac{1}{2}$ сах. од Приједора, има мајдане гвожђа. Матураге, велико село мухамеданско. Волар, село католичко. Шурковац, Шалаже, Видрењак, Легењужа, Ђегалуша, Равска, Липаци и Шибози села католичка с рудама и мајданима гвожђа. Козарац, варош са

полузапуштеним грађићем, лежи у врло лепој и плодној равници, два сах. од Приједора удаљена. Нови Босански, варош с тврђињом на ушћу Сане у Уну; место ово знатно је трговином, која овуда за Београд иде. Драшковић намесник босански 1717. год. варош ову и град опсади, но док су се војници Хрвати и Немци свађали чији ће град бити, Али-бег Пашић Скопљак удари на њих и 8000 војника на место побије и многе зароби; ово је награда неслоге. После тога 1790 год. Лаудон преотме град, но следеће године после свиштовског мира подпадне опет под Турке, под којим и данас горке часове броји. Одстоји од Приједора 6 сах. Благај, на ушћу Јапре у Сану, сада мала варошица, а негда гласовита тврдиња краљева босанских. Мехмед II. погубио је у овом граду па веру предавшег му се краља Томашевића 1463. год., а оних 2,000.000 дуката које је овај код себе имао, присвоио је. Одавде произлази знатна грофовска породица Благај, од које потомци и сада се у Крајинској налазе. Моштаница, где Срби православни манастир, а католици мједане гвожђа имају. Костајница, варошица на уни, има знатну скелу код аустријске Костајнице. Дубица, варошица код Уне спрам Дубице хrvатске и нешто назови града и 4 топа у земљу сарађена; вечна им памјат! Прости стари Бошњаци казујући колико коме година има, говоре: „Кад је на Дубици топ пукао, било ми је толико година.“ Јосиф II. заповедио је, да се на Босну удари 1789. год., и ту пукне први топ противу Турака. Кнеж-поље, предео од 2000 кућа православних Срба, који су од осталих краишничких Срба много отреснији.

29) *Старомајданска* нахија граничи се с бањалучком, приједорском, кључком и бијачком нахијом. Ова је нахија најбогатија рудама злата, сребра, олова, мједа, којих на више места има; шта више у Шкиље-

витој и Бришеву планинског кристала (стакла) и дијаманта налази се. Гвожђе се на много места копа и израђује, најбоље је у свој Босни, од другог је скупље и служи за разно оруђе, цеви пушчане итд. Житељи су православни Срби нешто потурица и католика. Кроз ову нахију теку реке: Сане, Блија, Дера, Стара река и Здена. По казивању тамошњих људи Блија и Здена биле су две сестре, које кад се све село затре само са два брата остану, и за то што нехтедну поћи за ту своју браћу, браћа их убију и где се саране, ту се две реке отворе, које тамошње равнице натапају и до скора су људи о Ђурђеву дану на ове гробове ишли и на њима по цео дан празновали. Знатнија су места Стари мајдан, варошица међу два брега стешњена, кроз њу тече Стара река, која више од 60 гвоздених мајдана окреће. Имају потурице 200 кућа и 6 цамија а православни Срби 20 кућа, одстоји од Бање Луке 10 а од Приједора 4 сах. Каменград, мала тврђиња на високом каменитом брегу испод ког тече река Дера и простире се лепа санска равница, одстоји од Старог мајдана 1 сах. Приповеда се којешта о овом граду, које се може читати у Магазину Далматинском 1843 год. изданим. Сански мост, убога варошица код ушћа Блије у Сану, одстоји од Старог мајдана 2 сах.; има нешто запуштене тврђиње. Сасина, Крувери, Шкиљевита, Агачића мајдан, Ада, Нови мајдан, Алјбегов мајдан, Батковци, Ђигалевац, Руњавица и Бришево, села католичка, у којима има више мајдана гвожђа. Скуцани вакуф, велико турско село. Томина и Добар, голема села православних Срба, у којима попови седе.

30) *Кључика* нахија лежи међу старо-мајданском, језерском и кулин-вакуфском. Сва је планинама преплетена и окружена, од којих знатније су: Грмеч, Шишћа,

Срнатица, Рисовац и Бравско. Има лепе равнице крај Сане и прквено поље. Реке су: Сане, Саница, Рибник, и Чађавица, дели ову од бањалучке, а Кулин-вакуфску од језерске нахије. Жита доста роди и овцама је ботата. Житељи су православни Срби и потурице, од којих и по селима много има; бегови Филиповићи скоро половину земље поседују. Ова нахија одељена је пре 10 година од језерске и сад је сама за себе. — Кључ, варош с тврђином код Сане на подножију Шишеве; под градом има 15, а у наоколу до 200 мухамеданских кућа, град је запуштен, нема ни врата, на њему леже три тона. Потурице који овде живе, до сада су само хајдуковањем живели. Овај град у историји Босне тужног је спомена, у њему се био затворио краљ Степан Томашевић, но после тродневне опсаде предаде се Турцима 1463. год. на веру, коју ови никада нису имали; одстоји од Јајца 10 сах. Камичак, село од 40 кућа мухамеданских, има развалине старог града и руде сребра, лежи код ушћа Санице у Сану, под планином Грмечом. Растока, село православних Срба и оџаци изненавивши православље бегова Филиповића. Средице, такође село православних Срба и оџаци Филиповића.

31) *Кулинвакуфска* или новоселска нахија граничи се нахијама: кључком, лијевањском, бихачком и хрватском границом. Опкољена је планинама, а по средини највише је равна. Планина Вратница раставља ову од кључке нахије; знатнија су поља: Медено и Петровачко. Житељи су Срби православни и потурице, а земља је скоро сва бегова Кулиновића који до 40 одана броје. Места су: Кулин-вакуф, варош у острому, кога прави Уна, гдји потурице 200 кућа и 2 цамије имају. Овде су 1737. године Аустријанци страшно потучени; одстоји од аустријске границе $\frac{1}{2}$, од Бихача 6 а од Кључа 12 сах. А вале, тврдиња с оне странеUNE,

иа један пушкомет удаљена од Кулен вакуфа, брани пролаз к њему. Острвица, градић код реке тог имена с оне стране Уне. Клиса мала варошица од 100 кућа и Ђурићевац тврђиња с оне стране Уне. Орешац, варошица с ове стране Уне, један сах. од Кулен вакуфа. Билај, варош под планином Грмечом са 200 муhamеданских кућа, две цамије и 100 кућа православних Срба, који ту имају свештеника. Одстоји од Кулен вакуфа два сах. Испод њега се лепо поље протеже; на овом је пољу Степан Томашевић са својим стрицем Радивојем, жељан пре времена краљевску круну носити, удавио свог оца краља Томаша 1459. год.; али за кратко време одузме му круну, сило благо па и живот султан Мехмед II. Тако је и требало ономе, који безчовечно противу закона тражи господство. Петровац, варош на лепој равници, има тврђињу и у њој 10 кућа, једну цамију и 3 топа, а под њом 100 кућа муhamеданских, једну цамију и 100 кућа православних Срба, који овде и свештеника имају. Одстоји од Билаја два а од Кулен вакуфа 4 сах. Унац, леп и плодан предео, у ком Срби православни живе, напада га река Унац. Хермањ, запуштен манастир православних калуђера. Трубар и Лисичак места су од састанка.

32) *Бихачка* или *бијачка* нахија граничи се са нахијама куленвакуфском, крupsком, острожачком и границом аустријском, од које ју раставља један брег „Венац“ звани. У насколо опкољена је плавинама, а по средини је равна и плодна, особито кукурузом, грахом и лавом. Много се кукуруза у Лику износи, и зато се пева: „Јадна Лико, што си дочекала, да те Босна кукурузом рани.“ Житељи су од сва три веројакона Срби. Места су знатнија Бихач, Биће и Бишће названи град и варош у острому ког Уна прави, под планином Белаковцем, има леп положај, испод кога се

простире поље крај Уне; житељи су у граду и предградијама саме потурице, 4000 душа; ту је столица муселим-паше, муфтије и кадије, има 400 Арнаута. Град овај зидао је угарски краљ Бела IV. 1592. год. а 1717. и 1739. год. постао је биткама знатан, којих су година Аустријанци на град пападали, но никада га освојити не могоше. Одстоји од аустријског контумаца „Заваља“ $\frac{1}{2}$, од Јајца 26 а од Бањалуке 23 саж. Град овај доста је велики, зидовима високим и кулама утврђен, у равници и морао је бити јак, а сада су многи зидови порушени и опали, па их нико не оправља, ваљда зато, да буде у једном реду са осталим босанским градовима. С једне стране добар комад зида обалио се и нико га не диже. У граду има 50 лежећих топова, 4 чарка топа и 50 сандука цебане. Мехмет-паша, који је најпре био капетан од Бихаћа до доласка Омер-пашиног, заповедао је над свом крајином бихачком, куда спадају нахије: бихачка, крупска и острожичка. Достојанство ово добио је он због лицемерног према двору владања, а иначе је човек и за потурице и за рају најгори; пијавица нечувени, девојка хришћанска и мухамеданска, само ако је лепа, не може од њега мирна остати; глоби житеље страшно, јер му требају новци, да се код девлете и везира оправда; Краишници су се више пута на њега дизали и он је у заточење шиљан, по све у залуд, њега диван цариградски воле. Изачић, мали градић преко Уне; од аустријског генерала Валдштедтена 1836. год. упаљен, има на novo 100 кућа под њим саграђених. Брековица, Турија, Мутник и Тржац преко Уне. Соколац и Рипаћ градићи с ове стране Уне, а у њима по 1—2 и 3 топчића. Ови су градићи на пола срушени; само Тржац због добrog положаја могао би краишнике одбранити кад би га оправили. Ведро поље, село католичко где њихов свештеник седи. Јапра, река и пре-

део богат с рудама злата и сребра, у њему живе Срби православни.²¹⁾

33) *Круиска* нахија лежи међу нахијама: бихачком, старомајданском, острожачком и хрватском граници, простире се с обе стране Уне, по врајевима је брдовита а око Уне равна и плодна, житељи су Срби православни и потурице. И ова нахија има много руда. Главнија су места: Крупа, варош од 200 мухамеданских кућа с тврдињом, лежи на десној обали Уне под Липеан планином, има три цамије, удаљена је 6 сах. од Бихача. Језерско, Бужим, Вранограч и Отока, градићи преко Уне са по 2—4 топа а под њима и око њих мухамеданске куће. Само Бужим има више и то 20 топова и бољи положај, но топови су неоправљени. Грофови Кеглевићи и Јелачићи одовуд произлазе и бан Јелачић од овог града носи предикат, те се зове Бужимски.

34) *Острожачка* нахија лежи преко Уне међу крупањском, бихачком и приједорском нахијом и хрватском граници, већим делом брдовита је, али плодна. Житељи су Срби православни и потурице. Острожац, варош с тврдињом на реци Уни с леве стране, житељи су потурице има до 300 кућа и 4 цамије. Одстоји од Бихача 8 сах. Цазин, варош са порушеном тврдињом; знатно је место од неког времена због житне трговине; има око њега 400 мухамеданских кућа. Бела Стена, Стурлић, Тодорово, Пећи, Кладуша велика и мала, Подзвизд градићи преко Уне до суве границе, имају 2—3 топа обатаљена, под њима и око њих мухамеданске куће.

Примедба. Потурице краишничке најбогатије су у Босни, најбешћи и најгори зулумићари над рајом. Ова бедна у Крајини раја осим што царском везиру дације подмирује, двоструко плаћа и служи краишничким беговима па чијој земљи живи, подносећи уз то најсвирепија угњетавања, која

се описати не могу. Да ништа друго не спомињем, колико је то терет, када свака кућа своме господару преко целе године мора дати по једног слугу и слушкињу, да му код куће бесплатно робује. К овоме сваки господар толико земље засеје, колико све село, које му раја обделава, гледајући, где јој њено жито и откоси пропадају. При оваковом зулуму, када се још анархија, која у Крајини од памтивека влада, у призрење узме, због које сиротиња више пута описана зла по новинама, трпи; онда је заиста стање ових јевропских робова, чуно очајања. Везири су босански тобоже настојавали укинути ову анархију, али узалуд, свагда су на јаки отпор нашли, тако године 1846. Мехмед-бег кадија бијачки, побуни Краишнике противу везира, нехтевши слушати царске заповести и 12.000 бунтовника под оружје стави. Аци-Ћамил-паша бунтовнике разбије и 11 њих поглавица у Цариград на одговор посла. Но када се овај везир промени, опет они исти постадоше који су и били, те наставише рају глобити, убијати и да право кажем искорењавати, па када већ из стриљења сиротиња изиђе, пошље она 8 кнезова и једног свештеника (све православни, јер католици ваљда мање трпе) у Цариград, да траже олакшицу и виде, има ли барем диван коју искру човечности и према завојеваним колико год вели-кодушија. Министри цареви упуте ову депутацију на везира Такир-пашу, да он извиди тужбе и олакшицу даде, овај пак извршитељ воље царски сановника, побаџа у мрачну тамницу депутирце, у којој су им ваљда и кости до сад иструнуле. Међу овима био је и поп Стеван Качеванда из Приједора. Овакова је дакле процедура код босанских власти. Раја нека робује, а који се потужи, с њиме на онај свет! Омер-паша скоро је савладао бунтовне Краишнике, но они још сада говоре: «*Ми смо придобили ову земљу на оружју, па недамо, да нам је цар ферманима одузима, него ћемо владати у њој како је наша воља.*» Тешко раји, кад низам оде, до сад је изразила толику царску војску бадава, а онда ће све штете које су потурице у бунту претрпиле, морати накнадити.

«Небеса! небеса!
 «Где-но правда сједе,
 «Где се не познаду
 „Кривље нити бједе;
 «Ви гледате мирно

„Од више вјекова,
 «Тугу и мучења
 «Босанских синова.
 „Уздрмјте земљу,
 „Нек се све развали,
 „Па тад свети гром ваш
 «Бошњака распали,
 „Да он с њиме казни
 „Земни пород криви,
 „Ком ни то није право:
 «Што још Бошњак живи.

ВЕЗИРЛУК МОСТАРСКИ

или горња Босна, прозвана Херцеговина.

Гранчи к северу с доњом Босном, к истоку са Србијом, Новом вароши и једним делом Албаније; к југу независном Црном Гором; к западу Далмацијом, Дубровником и Боком Которском. Цело површије земље износи 300 □ миља. Дужина Херцеговине од Дувна до Пријепоља износи 56 сахати, а ширина од севера к југу 38 сахати, т. ј. од Коњица до Суторине код Новога.

Херцеговина је на све стране високим, понајвише каменитим и неплодвим горама испресецана; међу ове спадају: Дурмитор, Вележ, Хергуд, Хум, Билеча, Волујак, Вран, Црнопас, Гусиње, Проклетија, Глијеб, Плевље, Тартар и др. Међу овим горама има Херцеговина и поља: Дувнанско, Љубушко, Габелско, Поповско, Требињско, Невесињско и Гачанско. Ову чест Босне патају реке: Неретва (коју г. Спасић погрешно зове Нарентом), главна река у Херцеговини; Морача, Требињица (а не Требиншница), Буна, Бријегава, Тара, Пива, Дрина, Лим, Вунац, Требижат, Радобоја, Грбавица,

Дрежница, и др. О клими или поднебију горње Босне напоменуто је у § 4-ом, овде пак опширије наводим сљедујуће: поднебије овде је благо и топло, особито у крајевима оближњим, јадранском мору, као што су: вадилук мостарски, благајски, љубушки, почитељски, столачки и љубино-требињски; на источној пак граници ваздух је сировији и хладнији. На западном крају рађају бадеми, смокве, лимунови, маслине, пиринач, шипци и остало воће, које и у Италији рађа. Суша у Херцеговини често глад проузрокује, врућина је несносна, а јесен променљива, зима на западу мека, на истоку пак оштра и сурова; северни ладни ветар зими дувајући прави сметове, и жестоку студен доноси по крајевима високим од запада удаљеним, где се снег од месеца октобра до маја не диже, а по где којим високим планинама и целог лета бели се; велике међаве скоро сваке године рогату марву затиру, а и путници често у сметовима смрт нађу. При свем том што је земља по већој чести каменита, опет се може назвати родном збот више поменутих плодопосних својих поља. Њени производи из царства растења јесу: различита дрва и траве, жито сваког рода кад је плодна година, и све остало што смо мало више навели, а најглавнији производ јесте вино, које је у Мостару и код Броћна најбоље; и сва су вина јака и разносе се по Херцеговини и Босни. Мед херцеговачки је превасходан; скотоводство знаменито је; у високим местима има доста рогате марве, оваца, коза, говеда, коња, мазги, магараца, а где су Турци паса више него њих. Многа се рогата марва у Далмацију продаје. Још у Херцеговини налази се мноштво дивљих зверова, као: курјакова, медведа, лисица, дивљих свиња, дивокоза, срна, зечева, иуна и др. Рибе има доста у свима текућим водама, језерима и блатима, и јесу следујуће: Дебела и слатка пастрника, велике иеретванске главатице у

тежини до 18 ока, свалови, јегуље; најдебља пастрма је у мостарском блату. У Габели вата се преко године много јегуља и онде се суше и после тога по Босни, Херцеговини, Далмацији и Србији разносе, а налази се у Габели још и других риба, које се овде зову калкапа ципола и подуства. Што се тиче земљоделија и рукоделија, ово је још на ниском степену, налази се по нешто у свакоме граду и вароши занатлија, као: терзија, кујунџија, папуџија, ћурчија, пушкарা, ћебеџија, мутапџија, дунђера, пекара, табака, ковача, калајлија. Жене пак израђују од лана, памука и свиле најлећше платно за кошуље, које се по 4 цванџика на аршин продаје, Сељаци по Херцеговини сеју лан и конопљу, и од тога жене им израђују за кућу дебело платно и друге одеће. Од вуне пак сукно, шалове, појасеве и струке Трговина се води по суву, а преко Далмације и по мору. Да је срећа, могла би се Неретва од Мостара до мора прочистити и лађоносном учинити. Износи се из Херцеговине у Дубровник и у Спљет, а одавде у Трст: вуна, восак, говеђе, јагњеће и зечије неучињене коже, велики волови, дебеле краве, овнови, јарчеви, козлићи и свиње.²²⁾ Уноси се пак из Трста, Млетака и Дубровника: чоја, свилена и памучна роба, челик, олово, бакрени судови, сапун, артија, шећер, ниринач, који и овде роди, стакло. На састанцима пограничним води се сувоземна трговина. Највећи пазар бива код града Дубровника близу контумаца Плоче. Будући да у Херцеговини путова за кола нема нити ће их бити док владају потурице, то се сва трговина износи и уноси на коњима.

Житељи Херцеговине словенског су порекла, прави Срби, који су због неслоге својих прадедова 1483. године подчинили се отоманском царству; одмах после пада Херцеговине благородници херцеговачки, да би одржали земљу своју, оставили су православље и при-

или алкоран. Било је тада у Херцеговини много патарена, који су из Босне од краља за љубав римског папе овамо претерани; сви ови прешли су на мухамеданску веру. Ови потурчењаци од тада до данашњег дана већи су били непријатељи своје браће него и саме праве Османлије, јер пословица вели: Гори је потурица од Турчина. И сад има потурица, који се старим презименом својим зову, као: Ченгићи, Љубовићи, Филиповићи, Бабићи и др., а многи су своја презимена испромењивали. Отменији зову се: бегови, аге, бајрактари, муле, ефендије и буљубаше. Ови су поотимали од жалосних хришћана и манастира све земље, винограде, планине и ливаде, куће и воденице, и учинили их просјацима у својој земљи. Потурице који су по селима, зову се балије, и од раје се само толико разликују, што харач не плаћају. Царствујућа вера је мухамеданска; мухамеданаца има 68.000; они имају три муфтије: мостарског, требињског и фочанског. Муфтија је првосвештеник и толковатељ закона, он високе науке у Цариграду учи; а кад кући дође, у свеучилишту свом највишу науку ученицима, који се софте зову, предаје; училиште му се зове медреса. Имају они још оде, за мејтефе (мање школе), химике место пароха, парохија се зове демат; и на послетку мујезине, који с мунаре довикују потурице у цамију. Православних Срба има 180.000, они имају владику у Мостару и школе за читање и писање у Мостару, Фочи, Таслици и где где у манастирима. Католика има 41860, имају владику Баришића, који је из Босне тамо претеран, а за свештенике, као што је на свом месту казато, претеран из Скадра језујите. О изображености говорено је на своме месту, а овде по вредном нашем родољубу Јоаникију Памучини, који Херцеговину најбоље познаје, следеће наводимо: „о изражењу треба признати, да се Херцеговци још на најнижем степену

находе; што се мора приписати од толико векова пре-
небрегнутом подивљаченом њиховом васпитању. Но
добре накло ости, којима је природа Херцеговца тако
раскошно обдарила, а особито склоност на све што је
корисно и честито, дају тврду надежду, да ће већ и
они један пут к изображењу и просвети корачати, и
и своју браћу Србе достићи, ако се само данашње
околности промену, и ако се њихови окови и препона
с пута уклоне».

Код спију недостатаха, који се на Херцеговцу
примечавају, опет га неке добродетељи красе, као неогра-
ничено гостољубије, постојанство у датој речи, са-
жањење к бедним, странопримство, поштење; част и
слободу љубе сви Херцеговци, а лукавство и притвор-
ност презиру. Љубитељи су манастира и цркви; осо-
бити поштоваоци свог свештенства, ближњим милостизи,
за децом и родбином гину, старије одвећ поштују, за
себе пак мало су немарљиви, но у том срећни, што
су им жене до крајности покорне, верне и тако бла-
гообразне да ни пред своје мужеве неће гологлаве
изаћи; што се пак моралности тиче, може се слободно
рећи, да у целој Јевропи неможе се овакове чистоте
наћи. За своју веру, закон и образ страдаће и умрети,
колико мушчи толико и женски пол. Они су и бого-
мољци, јутро и вече никад не прође им без молитве;
никад пост погазити неће. Но они имају и неке по-
грешке, особито по градовима, као: погане псовке, нека
сујеверија, која су већ мах преотела, као гатање у
трах, отровни записи, отварање и записивање код тур-
ских ходча, саливање у воду олова, завиривање у ло-
нац, воде од страве, одсецање од красница и многе друге
ћавоштине.

Херцеговци су обично духа бодра, плоде се при-
лично, јер се млади жене, природа их сама рађа хра-
бре; зиму, врућину, труд и глад мужествено могу

сносити, а као јунаци свагда су својим непријатељима страшни; у томе се најбоље одликују Требињци, Невесињци, Фочани и Рудињани, Пивљани, Дробњаци, Никшићи, Граховљани и Бањани.

Херцеговина се дели на три сандака: мостарски, требињски и фочански. На мостарски спадају нахије: мостарска, столачка, благајска, љубушка и дувнађска; на требињски: требињска, невесињска, никшићска, кулашинска и гачанска; на фочански: фочанска, чајничка, пљевљанска и пријепољска. Коњичка нахија, коју поменути г. Памучина са свим у Херцеговину ставља, описана је под именом неретвањска нахија под бр. 13) нахија доње Босне, и зато ће се ниже описати 14 а не 15 херцеговачких нахија.

1) *Мостарска* нахија граничи с нахијом благајском, столачком, љубушком и дувнађском; кроз њу се протеже планина Вележ, а натапају је реке: Буна, Лишница, Радобоља, Дрежница и Грбаница, које све у Неретву утичу. Од целе Херцеговине ова је нахија најплоднија, особито добро грожђе рађа; роди такође репица, пиринач, смокве, шипци, маслине, дудови и дуван, који је на гласу. У габелском блату хватају добре јегуље; житељи су православни Срби, потурице и католици.

Мостар, главна и престона варош везира херцеговачког под планином Вележом под ушћа Радобоље у Неретву, која овде окреће 80 витлова воденичних и неколико ступа, које сукло ваљају. Куће су од камена зидане и плочом покривене, варош је чиста, ту је столица владике православног, муфтије и кадије. Потурице имају до 30 ћамија и школе, у којима се уче клањати и по нешто читати. Православни Срби имају 684 куће, једну народну школу и једну камениту цркву, која је као и остале по Херцеговини без тороња и звона. Католици имају 60 кућа. Цело жи-

тељство износи на 18 хиљада душа. Овде је знатна трговина с Дубровником и Тријестом. Има добрих сарача и кожара или табака. Мостарски град сазидао је као што Мавро Орбин пише, Радивој Гост, надворник херцега Стјепана 1440. године, а назван је од ста- рог моста, који је ту направљен у време Римљана преко реке Неретве на један свод у висини од 80 стопа, и који је од знатнијих реткости римског художства; с једне и друге стране моста има по једна кула, у којој турска стража стоји. Град и ако је простран, но доста је и слаб и спада у ред осталих слабих тур- ских градова. Године 1694. Млечани су ударили на овај град, но немогоше га освојити. Удаљен је од Сарајева 24, од Дубровника 18, а од Метковића у Дал- мацији 7 сажата, дакле је близу јадранског мора и лако би се с овим средством Неретве сајузио, да је у бољим рукама. Има нешто топова, но забатаљених. Бивши везир Сточевић био је увео до 400 људи на- родне војске, које је талумио (екзекирао); па му је то гарда била, али сада од ове ни трага нема. Морам овде приметити, да је садашњи владика мостарски, велики непријатељ народности српске и цркве хришћан- ске, гори од сваког Турчина; но смиреност и њеж- ност лица, која ово читају, налажу ми ставити завесу на она зла, која тај архијастир Јосиф чини, и на по- роке, с којима је окаљан, и с којима оскверњава не- вину и богобојажљиву паству своју. Он има још три двора где седи: фочански, таслицански и пријепољски. Буна, место 2 сажата од Мостара удаљено, у пољу где на реци Буни има каменити мост од 13 сводова, дело римско, ниже њега меша се Буна с Неретвом. Овде је леп двор везирев са баштом по европском укусу, сваким јужним воћем засађеном; између осталог има на хиљаде маслина. Има још неколико турских кућа и једну цамију. Овде је крвопија ерцеговачки Сточевић

лети седео. Широки Брег, место под реке Лиштице, где су 1845. године Францишкани приву и манастир почели зидати под управом свог владике, који је из Босне за то преторан, што је папстку своју бедио да се 1840. године противу Турака хтела побунити; овај је једнак са православним епископом мостарском, о коме смо горе споменули. Броћко, предео знатан због своје плодности, овде има особито доброг вина, руда, туча и сумпора. У повељи угарског краља Ладислава Куна, коју је даровао Лавренцију жупану Шопрунском године 1273. потписује се: „Gregorius Banus de Bronch (Броћко) et Krucho“. Дрежица, село које пре 15 година никакву порезу није плаћало за то, што је негда цару два сокола поклонило.

2. *Благајска нахија*, лежи међу нахијама мостарском и стolачком, и међу планинама Хумом и Херцгудом. Житељи су православни Срби и потурице, главно место: Благај или Херцеговина, тако прозвано што је ту херцег Стјепан живво, као што нард приповеда; лежи под планином Хумом, а код извора реке Бune. Од речене планине Хум по сведочанству Порфиrogenита (cap. 33 de Adminis: Imp.) Херцеговина прозвала се Хумска и Захумска; о томе речени списатељ овако пише: „Zachulmi dicti sunt a monte Chlumo nuncopato, et alias Slavorum dialecto dicuntur ii. qui post collem habitant, quando quidem magnus ibi collis est, in cuius vertice urbes duae sunt, Bona et Chlum; retro montem vero flumen Bona. „Варош ова има нешто запуштеног градића, у коме је Херцег Стјепан, као што се приповеда, благо своје држао, од куда се и Благај зове. Одстоји од Мостара 2 сахата. О таја места јесу: Хумбина, Ротимлија, Врањевићи, горњи и доњи, Жуљи, Кокорина, Кружал. У овој је нахији, која се иначе назива кадилук почитељски „ове“ српски православни

манастир Житомислић, Милорадовића задужбина 1585. године задан. Од ове је фамилије познати из историје руске новијег времена генерал Милорадовић.

3. Дувачка нахија, лежи међу мостарском, љубушком, рамском и лијевањском; опкољена је планинама са свију страна: од истока је Љубуша, Рамшћак, Вран, Хлвијеб или Орлокук; од запада Тушница, Ковач, Осиљар и Орловица; од Југа Мидена и Грабовица; од севера Паклине или Хомар. Међу избројаним планинама лежи поље 2 сахата широко и 4 дугачко, кроз њега тече Шуица, која примивши у себе Миљацку, Врежник и Ноздрац слива се у дну поља у пропаст или понор. Поље рађа само стрине жито, воћа нема никаквог; планине су по већој чести голе без шуме, али при том су доста травне. Овде су сељаци доста стоке и марве држали, но због зулума морали су распродати. У овој нахији има 4000 католика, 2000 по турица и 69 кућа Срба православних. Жупањац, мален град у равници са 3 топића, 60 кућа муҳамеданских и неколико дућана. Одстоји од мостара 10 сахати, а од границе далматинске 6. Сеоница, село католичко где сада седи клеветник босанске раје Барчић владика католички. Предео, који ова нахија обузима, у стара времена био је знаменит, главно место звало се Далмацијум, одкуда је Далмација, као што римски списатељи кажу, име стекла. Године 138. пре рођ. Христова, конзул римски Сципијо Назик освојио га је, пошто су пре њега Римљани бадава и сујетно више пута на Дувно нападали.

4) Љубушка, или боље Љубинска нахија, граничи с Далмацијом, нахијом лијевањском, дувачком и мостарском. По средини доста равнице има, а окоје планинама окружена, роди у њој вино, пиринач и дуван, у љубушком блату има добрих јегуља. Житељи су православни Орби, који у 1181. кући живе, имају

35 цркви и 2 манастира Завалу и Добрићево, даље католици, који имају 4 парохије и нешто потурица. Љубушки град дosta јак на реци Требијету са 200 мухамеданских кућа, удаљен од Мостара 6, а од Вргорца у Далмацији 2 сахата. Посушије; Грабовица и Горица села католичка, Хржана и Цветковић а мост, састанци на далматинској граници.

Овамо припада предео Љубомир, у коме је речени манастир Добрићево; ово је оно славно место, одакле Неманића фамилија произлази; даље предео Шума и Бобани, и на послетку предео Попово, у коме је манастир Завала. О овом пределу стављам овде опширан опис:

„Од истока лежи предео Шума до Требиња, у дн у поља поповског има једна кула на којој нема то пова но је запуштена; други тврдиња ни вароши нема; од куле на десну страну пружа се предео Зажабије до саме границе аустријске, а на леву страну Красно до Неретве. У Попову има 3 села: Бурковићи, Тунчина и Веља међа; окружно је пак са селима, и то с десне стране јесу: Двернице, Равло, Чвалина, Завала, Орахови, Тимар, Грмјани, Седлари, Попљице; с леве пак стране: Чаваш, Орашије, Котези Струвићи, Величани, Дубјани, Драчево, Дријењани, Мркоњићи, Туље. У свима овим селима потурице само 12 кућа имају, а све остalo населили су Срби православни и католици, од којих првих више има.

Низ Попово поље, које је 6 сахати дугачко, а 1 саhat широко, тече река Требињница, која извире из Билеће, и натапајући земљу покрај манастира Добрићева, и Косјерева, Корјенића, Требиња, Шума и Попова утиче у подземну рупу под Хуговом на дну поља поповског, и будући је ова рупа уска, то она, када повећа вода дође, не може сву реку у себе примити

и прогутати, него особито зими поље у толико потопи, да висина воде на 45 аршина нарасте.

Около Поповог поља с једне и друге стране повијсока су и кршна брда; само има једна провала, кроз коју води друм од манастира Завале у Аустрију. Из Завале до у Слано на мору има 2 и по сахата; овуда би се могао велики пут начинити до мора, да кола оданде у Попово долазе. Код Завале има пет прекрасних вода, које никада непресушују и има једна велика подземна пећина, из које лети ладан ветар преријодично дува".

5) *Столачка* нахија, лежи међу Далматијом, нахијама требињском, мостарском и благајском; премда је планинама испресецана, ипак има доста плодоносних равнила, које река Бригава паташа; овде је на гласу дубравско вино, које изобилно роди. Житељи су Срби од сва три закона. Поглавита варош ове нахије јест Столац, под планином Хергудом код реке Бригаве на врло лепом месту; житељи су потурци и православни Срби, који по сахата од Стоца на Ошенићима имају цркву, коју је трећи брат Милорадовић Љубосав сазидао, богата је с одједдама и књигама, које је 1846. године г. Панов са неколико отмених приложника послao. Тврдиња столачка прославила се 1831. године, кад се тадашњи муселим Али-ага у њу затворио и од Бошњака, који су га хтелли приморати да с њим противу цара војује, одбранио. За ову услугу следујуће 1832. године Али ага постане пашом и везиром херцеговачким, те је до ове зиме у томе звању управљао Херцеговину. Године 1840. гром запали барутану и град сасвим разруши, но паша га од 1844. до 46. још боље сазида и утврди. Удаљен је од Мостара 6 сахати; има 10 топова и једну кумбару. Утово, мала варошица код Неретве. Габела, спрам Метковића, знатно место због износа соли сицилијанске.

Славољуб Бошњак у ову нахију ставља манастир Житомислић, задужбину спахије Милисава Милорадовића, а ја сам га ставио у почитељско-благајску по Памучини.

6) Требињска нахија, граничи с Далмацијом, нахијама: столачком, невесињском и никшићком, сва је брдовита и доста неплодна; житељи су од сва три ве-розакона Срби браћа. Места су знатнија: Требиње, варош са слабим градом на реци Требишњици под пла-нином Билећом, има 3000 житеља; ту је столица муфтије, синџактера и кадије. За време српске слободе овде је седио кнез од породице Павловића, који је имао под Собом и Конавље, и који је краљу босанском а не херцегу херцеговачком, потчињен био. Град који и сад овде постоји, од Римљана је зидан и зове се Три-буниум и Трибунија. Одстоји од Мостара 18, а од међе дalmатинске 4 сараката. Требиња, село католичко, у коме су 1846. године претерани из Скадра језуите настанили се. Славољуб ставља у ову нахију Попово, а код мене је по Памучини у Љубушкој нахији. Памучина пак нахију ову држи за окружије никшићког кадилука, противно мњењу и моме и Славољуба Бош-њака. Овамо спада манастир Дужи и Косиријево, као и предели: Зупци, Драчевица, Крушевица, Бањани и Корјенићи. Један саракат далеко од Мостара живи и сада слободно српско племе Правице; од овог Турци су убили 1848. године врлог Србина Илију Правицу, ког и сад брат Перо оплакује. Ово племе има особита пре-имућства. У овој нахији Срби имају једну хиљаду и нешто више кућа. Ја сам путујући из Требиња у Дубровник с неким Србима нагазио на једну струјку змија, коју фелу нисам видео, и кад хтедох једну убити, сељаци недадоше, говорећи, да оне нису праве змије, него куга за змије отровне, почиј ове једу и искоре-њавају, а ником вред непаносе. У овој нахији видио

сам као и у Дубровнику код мора дрвета смокве и маслина које овде роде. Нахија ова долире до мора јадранског, и ту се може код Суторине из Цариграда војска истоварити и извозити — за Херцеговину. Место ово Аустрија тражи, да од сиромашне порте откупи.

7) *Невесињска*²³⁾ нахија лежи међу нахијама: требињском, мостарском и столачком, сва је брдова и неплодна. Житељи су православни Срби и мало потурица. Невесиње, варош од 150 кућа муҳамеданских и неколико српских без икакве тврдиње. Одстоји од Мостара 6 сах. Салем паланка, дружије Тартаровић, варошица. У овој нахији имају Срби православни 583 куће и 3 цркве.

8) *Никшићска* нахија лежи међу требињском и невесињском нахијом, Црном Гором и скадарским пашалуком. И ова је нахија доста брдовита и неплодна. Житељи су Срби православни и мало потурица. Знатнија су места: Никшић, варош с тврдињом близу Црне Горе. Године 1806. Црногорци и Руси нападали су на овај град, но нису га могли узети. Одстоји од Мостара 28 сах. Ваграна, град близу Црне Горе, где су многи Руси због издајства изгинули. На ову нахију спада предео Никшићи, Жупа никшићка и Грахово. Грахово у љоме сами православни Срби живе, било се је од Турака под својим кнезом Јаковом отело и придржило Црпој Гори, где је владика црногорски саградио градић — кулу. — Но по уговору године 1845. Грахово је опет пало у ропство турско; Турци су речени град развалили, а трошак владици платили. У овој нахији имају Срби православни манастир Жупу, но празан је. Овде Срби православни имају 9 цркви и 835 кућа.

9) *Гатачка* нахија граничи се с Црном Гором и Албанијом. Житељи су Срби православни и мало потурица. Знатнија су места: Гацко, варош с тврдињом близу црногорске границе, удаљена је од Мостара

17 сах. Клобук, мала тврђиња где су Руси 1806 године изненадно изгинули. На ову нахију спадају предели: Рудине, Пива, Црвина, Дробњаци и Шаранци, манастир под Малинском, манастир Бијела и манастир Пива. У свима овим мрдљама живе Срби православни, познати јупани и међу Црне Горе и Херцеговине, који се слабо покоравају полумесецу;²⁴⁾ они имају 25 цркви и 1885 кућа.

10) *Кулашинска* нахија граничи се са гатачком и фочанском нахијом, племеном васојевићким и Црном Гором; брдовита је и неплодна. Житељи су Срби православни и нешто потурица. Кулашин, варош с тврђињом на реци Тари, удаљена је од Фоче 12 сах. Од Турака, који у овом пределу обигавају, све боље земље поотимали су Васојеви и Тара је предео састављен је из више села, у којима Срби православни станују. Довоља, манастир православних Срба.

11) *Фочанска* нахија лежи мђу нахијама: сарајевском, чајничком, вишеградском и кулашинском. Ова је нахија врло плодна. Житељи су православни Срби и потурице. Знатнија су места: Фоча, варош на Дрини, после Мостара у Херцеговини прва, столица Муселимпаше; житељи су потурице и Срби православни до 10 хиљада душа. Између 17 јанија 9 је оловом покривено. Место ово знатно је због трговине. Овде се праве сабље, мали и велики ханџари које по свој Босни разносе. Варош је удаљена од Мостара 24, а од Сарајева 16 сах. Јелеч, варошица у којој има добрих табака — кожара. У овој нахији православни Срби имају 4 цркве и 647 кућа и у Фочи школу.

12) *Чајничка* нахија граничи се са вишеградском, фочанском, плевљанском и Србијом. Доста је брдовита во прилично плодна. Житељи су православни Срби и потурице. Чајнић, варош доста знатна, у којој живе потурице и Срби православни; одстоји од

Сарајева 26 а од Фоче 6 саҳ. Горажде, варошица на Дрини, три саҳ. од Чачића далеко, знаменито место због тога, што је овде у срећније доба био манастир православних Срба, заједно са штампаром кирилско-црквеном. Ах! кад је и кад у овом малом месту штампарија била, а сада је у целој Босни и Херцеговини нема! Рудо, варошица код ушћа Лима у Дрину. Срби у овој нахији имају две цркве и 236 кућа.

13) *Плељанска* — таслицанска — нахија граничи се са пријепољском и чајничком нахијом. Нахија је ова брдовита, планина Гусиње пресеца ју, али је ири том и плодна, особито у равницама. Житељи су Срби православни и потурице. Плеље, варош доста знатна, лежи на друму сарајевско-митровачком, удаљена је од Мостара 38 саҳ., житељи су потурице и Срби православни; ови имају школу, манастир св. Троице, у коме су обитавали владике херцеговачке, и у целој нахији 7 цркви и 726 кућа. — Близу Таслице налазе се многи римски гробови с натписима које је Енглез у „Geschichte des Freistaates Ragusa“ год. 1807. описао. Прибој, варошица на ушћу Вувца у Лим.

14) *Пријепољска* нахија граничи се с плељанском, сјенићком и пашалуком пећским. Ова је доста равна и плодна; житељи су православни Срби и потурице. Знатнија су места: Пријепоље, варош доста знатна на друму сарајевско-митровачком; одстоји од Мостара 44 саҳ. Милешево, сада сиромашно српско село а негда славно место, где је свето тело првог архијепископа и просветитеља српског св. Саве до 1595. године у манастиру тог имена почивало од великих и прекорисних за род српски трудова. Од светог његовог гроба Херцеговина се звала *Војводство св. Саве*, а војводе ногиле су наслов: „Чувар гроба св. Саве.“ Целокупно тело овог славног и у Српству многозаслуж-

мог свеца спалио је 1595. године ирволовачки Синан-паша. Место је ово због гроба св. Саве тако знатно било, да је први краљ босански Стефан Твртко овде себе крунијати дао; овде је такође била штампарија кирилско-црквена, а сада је само спомен свега овог остао. Сјајна звездо на српском небу, дико и утехо наша, Неманићу Саво! Хоће л' опет светлост твоја и српска срећа твог времена посетити пусто место твога гроба! Или ће и даље погани Османлија, свети пепео твој својим безбожним ногама газити? Недати покоја у земљи српској, најзаслужнијем Србину!!! Да су Срби православни доста о св. Сави писали, то је познато, да и католици Срби поштују српског просветитеља, види се из тога, што је католички епископ босански Томко-Мрњачевић о њему читаву књигу написао, која је у Риму 1630. године под именом: „Vita Sancti Sabae“ штампана. Такође и Качић у својим песмама пева га. Још на ову нахију спада Бело-поље, варошица на граници Албаније. У овој нахији Срби православни имају 7 цркви и 529 кућа.

На Херцеговину, као и на Босну спада још и Зета доња с ове стране реке Мораче, у којој су вароши с тврдињама: Спуж, Жабљак и Подгорица; села: Лешко поље, Буковци, Горица, Курило, Плавница, Голубовци, Јармаки, Ломјенићи и др. Године 1879. Карагахмут-паша, скадарски везир, ове је нахије од Босне отргнуо и скадарском пашалуку додао.

§. 15. Кратки поглед на Херцеговину.

Горња Босна, о којој смо до сад говорили, у старо време звала се српски *Хумска*, у повељама *Хлмска*, код историописаца пак *Захулмија*, *Хелма* и *Хелмана* итд. К. Порфирогенит први ју напомиње и границе означава: „Од Дубровника започиње захумска

кнегевина и простире се до Неретве; к приморју гра-
ничи с Неретвањском, к планинама: северно с Хрват-
ском, а источно с Србијом.² На другом пак месту пише:
„Над захумљанском земљом заповедали су најпре они
Римљани, које је цар Диоклецијан овде насељио.....
који сад овде пребивају Захумљани Срби јесу од онога
кнеза, што је прибегао к цару Хираклију; и Захум-
љани су речени од планине Хума; а иначе славенски
зову се они Захумљани, који за брдом обитавају, будући
је онде велико брдо, на врху кога су два града Буна
и Хум, и јесу у земљи Захумљана градови, у којима
пребивају: Слон, Мокришић, Јосле, Галумјанић и До-
бришић.“

Хумска је до 12. века имала своје сопствене ве-
лике кнезове: но рашки велики жупани у овом веку
освоје Хумску: Немања, велики жупан рашки, — срп-
ски — поклони ову земљу браћи својој Мирославу и
Константину. Мирослав имао је наследника сина Ан-
дрију, од ког имамо 3 повеље, од године 1236. и 1245.,
1248., које су у српским споменицима печатане; двема
уговара мир и пријатељство с Дубровчанима, а једном
уговара опет мир с кнезом спљетским Гарганом. Ан-
дрија имао је синове Влатка, Петра и Радослава; по
његовој смрти владао је Хумском Радослав, као што
се види из његове повеље од године 1254., којом
уговара мир с Дубровчанима. Унуци Андријини Никола
и Полен владали су само над Поповим Пољем, јер су
им Бранимира четири сина све земље отели, но ни ова
четворица т. ј. Михајло, Добровој, Бранко и Брајко
нису дugo уживали отете земље, почем је Стјепан чет-
врти био босански, сву Хумску освојио и с Босном
сајединио. У 15.ом веку краљеви босански даровали су
Хумску породици Хранића, која је над њом 94. го-
дине заповедала, признавајући босанске краљеве за вр-
ховне господаре земље. Влатко Хранић, син Вука Хране

кнеза рудинског, рођен око године 1294. од краља Твртка првог буде наименован за војводу целе босан-ске војске, и исти га краљ са 20.000 Бошњака поша-кнузе Лазару на Косову пољу у помоћ противу цара Мурата, где се овај војвода год. 1389. 15. јуна ју-начки борио; а по изгубљеној битци због издајства Вука Бранковића вратио се у Босну. Исте године кад су Турци српско царство поробили, после косовског иада на пет дана навале они и на Босну, по храбри Влатко са сложним Бошњацима страшно потуче за пљеном жедне Османлије, и за овај пар сачува Босну од ропства, под које је допније пала. У награду вели-ких заслуга стече Влатко од краља Хумску; имао је три сина: Сандића, Вукаца и Вука. Очево достојанство добије прворођени син Сандал, који од краља Остоје постављен буде врховним заповедником војске, па кад угарскога краља Сигизмунда године 1410. разбије, добије осим хумске још нека места око Дрине и Неретве. Доцније 1414. године послат је у помоћ српском дес-поту Стјепану, противу Мусе сина цара Бајазита. Имао је две жене: Катарину и Јелену кћер Лазара Гребља-новића кнеза српског, но немајући порода ви од једне, наследи господарство његово синогац му Стјепан, а син Вукаца; овај Стјепан жељећи себе учинити неза-висним од босанског краља, и ако је овоме своју кћер за супругу дао, стане га опадати код папе, краља угарскога и код султана, и тако тим подлив начином рашири он своју кнежевину од Доброг поља до Новог Пазара, и од Дубровника до Конице, те тако окрњи Босну и власт краљевску ослаби 1440. године цар Фридрих IV. даде му титулу „Херцега“ и од тог вре-мена земља хумска прозове се Херцеговином, од речи: „Херцег“, а не као што наш господин Памучина то наименовање доводи од речи: „Херој“.

Херцег Стјепан имао је Титулу: „Стјепан бож-

јом милошћу херцег од св. Саве, господар хумски и приморски и велики војвода русага босанскога, кнез дрински и к тому". Као што је наведено Херцег Стјепан окрњује Босну, а с тим и поткопао темељ самосталности босанске, па и Херцеговачке; видили смо, како је дед његов Влатко, кад су Хумска и Босна заједно биле, оног истог султана слогом победио, који је због неслоге српских великаша српско царство разорио. Неблагодарни овај унук Влатков 1463. године кад су Турци на босанскога краља Томашевића навалили, није дошао овоме у помоћ, него се радовао пропасти свога прховног господара, мислећи да ће после тога незадовољни владалац бити али се у томе преварио: турски цар опустошивши Босну опустоши и Херцеговину и херцега Стјепана принуди на плаћање годишњег данка од 25.000 дуката, па и најмлађег му сина са собом одведе и потурчи Херцег Стјепан умро је 1466. године, дакле надживио је пропаст босанскога краљевства, којој се радовао, са три године дана. Кћери његове јесу: Катарина, удата за последњег краља Томаша, и Марина удата за Ивана Црнојевића, војводу прилогорског. Осим потурченог Стјепана сина, који је под именом Ахмета био Беглер-Бег Румелије, имао је синове: Владислава и Влатка; Владислав по смрти оца узме горњу, а Влатко дољу Херцеговину с Новим Султан Бајазит II. протера оба брата и саједини Херцеговину са осталим јевропско-турским провинцијама године 1483. Владислав и Влатко утеку у Дубровник, и ово је плод највишег властојубља херцега Стјепана и наговарања патарена, пртераних од краља босанскога у Херцеговину.

Пошто се тако Херцеговина опустоши и под јарем турски потпаде, блогородничке породице по већој чести истурче се; а које то нису хтели учинити, иселе се у Далмацију и Хрватску; нека пак класа Срба, која се

никако није могла навикнути, да после дуговремене слободе Турцима и потурицама робује, исели се у Бачку; и будући су ови изсељеници у Херцеговини одо реке Буне обитавали, то се они и сада у Бачкој зову Буњевци. Глупост, у којој се налазе ова браћа наша, неда им ни мислити, да су они Срби из Херцеговине. Сама дакле простота верна своме закону и народу, остала је у Херцеговини, те до данашњег дана робује браћи својој потурцима и над тиранима тирану грчком владики. Херцеговина по паду своме до године 1832. била је заједно с Босном под једним везиром; а ове године цар Махмуд муселима столачког Али-Агу Ризванбеговића постави везиром херцеговачким и одвоји му 14 нахија, које су на свом мосту описане, а то му је била награда, што у години 1831. није хтео пристати уз бунтовнике Бошњаке, који су прогеравши царског везира Али-пашу, себи за везира Усein-Капетана градачког изабрали, и с њиме на Цариград пошли, да виде је ли се султан покрстио.

По овоме дакле од године 1832. прва и најстарија политичка власт у Херцеговини био је везир султанско-царски галип Али-паша Ризванбеговић, паша од три туга, сточанин, који је имао неограничену власт над свом Херцеговином. Његови чиновници били су: ћехаја бег (ађутант и тајни саветник); азиадар (благајник); мухурдар (хранитељ печата); дивитер; силифтер (хранитељ пасоша); азна-ћатип (писар прихода и расхода); већил-харч (домостроитељ); делибаша (војвода); гавази (телохранитељи); гавазбаша (начелник телохранитељства); харем-ћехаја (чувар жена); тутунција (додаватељ чибука); тутунцибаша (хранитељ дувана); кавеција (додаватељ кафе); кавецибаша (хранитељ кафе); шиха-медан (жигатељ свеће); пердеција (дверник); серпадија (постељник); ибриктар (водољеватељ); пешкирција, маҳрамцибаша (рамозастиратељ); бинбаша (тисућни

начелник); кафтан ага (хранитељ риза); чамашир ага (хранитељ кошуља); цебанеци баша (чувајац праха и олова); туфенци баша (хранилац оружја); имброхор (надзорник коња); сеиз баша, дивалија (хранилац седла); бајрактер, чауш, татар, бумбашар (који иде да доведе привца). Достојанство везира из саме свите види се велико је. Дојакошни везир Сточевић сав суд и пресуде у неколико тренутака, као с пања прекидао је од свога трбуха, коме у Херцеговини није било равна. Његова диплома зове се бујрунтија, а мања дивантескера. Подчињени су њему све кадије и муселими. Кадија је општи судија; његово судилиште зове се мешћема, а суд шеријат; његов позивалац на суд музур; позивателно писмо мурасела; попутнина музурова аектерија. Кад имају међу собом парницу Турчин и Хришћанин, Турчин седи поред кадије и обојица тегле уз чибук дуван и грчу горку кафу, а Хришћанин стоји на ногама и још за веће понижење с прекрштеним рукама. Ретко се догађа, да најправији Хришћанин може добити парницу. Писмо, које кадија даје ономе који добије парницу, зове се хућум (присвојитељ); ходот (утврдитељ). Кадија нема плате, као што је већ на другом месту речено, него се користи ћеримом (глобом) и што добије за венчање турских девојака. Муселим, окружни капетан¹, има своје момке на подобије везира, расуђује мање и више парнице; што не може он решити шаље кадији, а овај испитавши људе, опет повраћа муселиму, који их затвара у тавници «дондеже воздаја и последњи кодрант.² Његова је корист од глобе и мита као и кадијина. Мало који муселим зна читати и писати. Више напоменути Али-паша Сточевић 17 је година над сиротињом рајом тирански владао, над самом великим рајом, јер је потурицама на вољу дао да раде што год хоће, јер да ово није учинио, одавно би своје господство изгубио, потурице би га претерали, као што

и Бошњаци неповољне везире претерују. Башалук дакле у Херцеговини у потпуној мери владао је. Потурице су били делом јаничари, а паша јаничар ага. Паша је допустио потурицама, да од раје отимају што више могу, они су то и учинили и рају до голе душе оглобили, сваког у лицу оставили који није потурица; паша пак у грабљењу и зулумима све је надвисио. Од свију зала што их је починио, једно, које ћемо овде описати, до вељно ће га карактерисати. Године 1841., у време најжешће студени, истерао је он из Мостара 570 породица у боже раје, наводећи за узрок, да се у овим кућама отпреме клањало, а сада се по влашки богу моли; који је могао своју кућу одкупити, тај се натраг повратио, а многи су и данас остали без куће, и гледају како се у њиховим кућама момци везирори шире; том приликом везир је у име откупљивања кућа 350.000 гр. од раје узео.

Осим небројених дација, арач од детета па до старца с главе на главу узимао је, којекакве куће непрестано градећи, од сваке куће по једног радника узимао је преко целе године бесплатно. Сваке године противу Брђана и Црногораца дизао је војску, у којој му је раја о своме хлебу предњачити морада, па када се кући враћао, онда му је раја труд и трошак ратни плаћала. За време његовог владања одселило се из Херцеговине у доњу Босну преко 10.000 душа, а погинуло је у рату и од насиља 2000 Хришћана; но он за ово ништа немари, већ ако је на прилику у једном селу било 20 кућа, те се половине одселила, онда половина оставша за све мораде плаћати. Цар и његов диван за све је ово знао, знао је он и то, да је Али-паша противник сваке нове реформе, па га је при свему овоме трпио, јер је Али-паша знао своје лажи цару за истину продавати; знао је он потребу непрестанога рата с Црногорцима и Брђанима доказивати, хвалећи се да

би цар одавно Херцеговину изгубио да њега није; зато је он сваке године војску дизао, до границе ишао, и пошто је онде жита попалио, стада овација попљенио и неколико чобана исекао, враћао се као победилац у Мостар; а Црногорца и Брђана ни видео није, већ све своју жалосну рају. Три је сина имао: и онај који је везира на Добрини издао, постао је паша и носи титулу: „Хафиз-паша Сточевић.“

Због сиромаштва, које у Херцеговини влада, праведно би било да се Херцеговина, као што је и пре било, с Босном сједини и тако барем оних трошкова ослободи, које на раскошни двор везира херцеговачког издје.

§. 16. С а т о п о к а з а т е л ъ.

Колико има сахвати од Мостара до сваког града и вароши у свакоме кадилуку херцеговањком:

Од Мостара

- до Коњица 12 к северу;
- « Дувна 12 к северо-западу;
- « Љубушкога 6 к југо западу;
- » Почитеља 6 к југу;
- « Стоца 6 к југу;
- « Љубиња 10 к југу;
- « Требиња 10 к југу;
- « Клобука 22 к југу;
- « Никшића 28 к југо-истоку;
- « Благаја 2 к југо истоку;
- « Невесиња 6 к истоку;
- « Гаџка 14 к југо-истоку;
- « Јелече 18 к истоку;
- « Фоче 24 к истоку;
- « Горажда 30 к истоку;
- « Чајнића 30 к истоку;

- « Рудога 36 к истоку;
- « Таслиће 38 к истоку;
- « Пријепоља 44 к истоку.

§. 17. О главним путовима.

Четири су велика друма у Херцеговини: 1) друм који води из Котора преко Рисна, Грахова, Никшића и Језера у Таслицу и Пријепоље, где се састоје са главним друмом цариградско-босанским. 2) Друм који из Дубровника води преко Требиња, Гацка и Фоче у Чајнић, где се као и пређашњи састаје са главним цариградско босанским друмом. 3) Друм који из Дубровника преко Љубиња, Стоца и Мостара води у Дувно. 4) друм који из Љубушког води преко Мостара у Коњиц. Мостар и Коњиц јесу две главне тачке, где се састају сви већи друмови Херцеговине.

§. 18. Опис великога друма, који са границе далматинске води преко целе Херцеговине у Босну.

Са Царине (на граници дубровачкој) одмах започиње пут кршевит и каменит тако, да једва човек на коњу може проћи. После једног сахата путовања настаје једна равница с лепим путем до града Требиња. Кроз Требиње мора се проћи и ту је река Требишница која се лети прегазити може, а зими се превози на лађама, ћуприје нема. Из Требиња пут до на брдо Гливу кршевит је, а од Гливе приличан је, и води кроз села: Маовско, Скрботно, Орах до Чепелице. (Од Гливе до Чепелице има шуме и овде се завршује нахија требињска а завршује гатачка). Од Чепелице иде се уз Дракулицу брдо; ту има кланац и теснац који је много страшен и опасан за путнике, кроз њега се $\frac{1}{2}$ са хата путовати мора; за тим се отвара равница, но пут је рђав до варошице Билећа. Од Билећа леп је

пут кроз шуму, село Богдашиће и Трновицу где има хан за путнике; одавде пак иде се уз брдо које је густом шумом заодевено, на коме има једна караула, у којој стражари седе који друм од хајдука чувају, иза брда лежи место Корито звано, одакле се на ново уз брдо иде преко Кобиље главе, иза које се долази у Црницу. (Преко Корита до у Црницу путује се 5 сацати, где се ништа на земљи не види осим љутог камена. У Црници има поток са живом водом). Сад се тек отвара лепо гатачко поље два сах. дужине, кроз које добар пут води у село Ликиник, одакле опет приличан пут кроз маце шуме у велико село Врба, више ѡога лежи велика планина Чемерно; преко ове планине истина приличан је пут, али је страхота путовати, јер на њој нема села. Спуштајући се с планине низ Сутјеску два сах. хода, прође се кроз села: Трнова Лука и Граб, одавде започиње фочанска нахија. Прво место долази Белегије, одакле се иде кроз Пројечницу кланац, куда је заиста ружно путовати; но мало после указује се леп пут кроз села: Суха, Тјентиште и Перовиће. Сад се опет иде преко једног сниског брда на коме је село Белене, иза овога је брда вода Дрина, на којој је спрам Фоче Њуприја бивша порушена, те се на лађама превози. Одмах преко Дрине настаје атар фочански и $\frac{1}{4}$ сахата од скеле лежи варош Фоча. Довде даље има два кланца: дракулички у гатачкој нахији и Пројечница у фочанској. Од Фоче до Чајнића пут је бољи него од Дубровника до Фоче, и у Чајнићу састаје се са главним друмом цариградско-босанским.

§. 19.

Благородство и великаши упропастили су и царство српско и краљевство босанско и војводство св. Саве; но било је међу њима и врсних родољубаца,

који су до крајности веру своју и народност и онда бранили, кад је већ с наведеним земљама Турчин овлашао. Од ових заслужује породица Милорадовића од постомства јој признање и спомен у описивању бедног им отачства. Браћа Милорадовићи, спахије: Милисав, Радослав и Љубосав Милорадовићи с многим пожртвовањем и после пада Херцеговине задржали су се у отаџбини својој, направили су, и то у реду први манастир Житомислић, други цркву у селу Тријебињу, а трећи цркву на Ошенићима $\frac{1}{2}$ сахата од града Стоца; и на послетку Михаил син Милисава Милорадовића сазидао је цркву у Габели близу села Клепаца. Све ове цркве, а особито Манастир Житомислић, обдарили су Милорадовићи многим добрима, и све су то с царским ферманима на турском језику потврдили. Но где су Турци реч одржали! Они су мало по мало сва ова добра себи присвојили. Кад Милорадовићи виде да се не могу одржати у својој отаџбини, старији се под предвођењем Милисава иселе у Русију, а који су остали, од страха турског променали су презиме у *Кузмановић* и *Љољић*. Постојбина Милисава Милорадовића била је у селу Црнићима, где су данашњи Опијачеви (потурчењака) дворови. У Русији Милорадовића фамилија стекла је велике заслуге и богатство, али није заборавила ни своју отаџбину, него из Русије богате дарове тамо шаље. Последњи дар послала је 1802. године манастиру Житомислићу.

Бошњаци — Словенству.

Словени! Словени!
 Ви народа слуге!
 Ви чувари царства,
 А другари туге!
 Туђи ви кметови,
 Туђи ви војаци,

Где су ваша поља?
Где ваши барјаци?

Теби је, о велико Словенство познато, како је међу сродним ти народима на југу: Србима, Хрватима и Бугарима и после тужног оног дана, који је 1389. год. 15. јунија последњи пут царству српском осванио, — цветало у Босни кроз 87 година српско краљевство, које се од 87 година датира, када је Стјепан Твртко I. бивши дотле био босански, по саизволењу суседних му владатеља у манастиру Милошеву над грбом св. Саве себе за краља Босне, Расци и Пријорје, куда је и Хумска (садашња Херцеговина) спадала, крунисати дао. Овај краљ и његови наследници крвавим трудом и пожртвовањем, срамним на послетку давањем нару турском арача, задржали су самосталност босанског краљевства до 1463. године, када је Мехмед II. с надмоћним својим варварским војништвом краља Стевана Томашевића, а бедни српски народ у овом краљевству златне слободе лишио; једну трећину Српства и све скоро благородство истурчио, 200.000 словом две стотине хиљада Срба у ропство одвео, 30.000 младића српских у јаничаре узео, и 12.000 благородника, који нису хтели народа свог, закона и миле им народности одрећи се, у реци Врбасу подавио. — И ево већ протече 388 година како до скота понижени робујемо крвожедном Азијату горе од оних, који се у Цариграду на пијаци продају. Страдања и муке, глобе и кулуке, који су у ово последње време сваку меру превазилазили, људска рука описати не може.

Ако погледамо на закон наш, цркве у Босни и Херцеговини као што би требало и нема, звона се и не вамте, свештенство ни читати незна, богослужење кришом гди год у колиби или под грмом држи се; царства и краљевства наших задужбину од чести служе полумесецу за дамије, а понајвише постале су преби-

валиште гуја и гуштерова. Обазремо ли се на политични наш живот, већ се за изгубљене и од свега света заборављене сматрати морамо. Куће наше нису ништа друго но наслони од неколико кочја сламом покривеног, а понајвише небо са свездама. Никакве сопствености Хришћанин нема, него земљу спахијама обдевајући из милости спахијске живи; одевен је сто година крпљеном хаљиницом и ликом опасан. Смрт и живот сваког од нас остављен је самовољи и најмањег потурчења. Нарушење части девојачке, што се гро зимо и навести, силовање мушких деце, то су већ обичне ствари наших господара. Но све ово јест само сенка нашег страдања, које се на целокупно страдање као ивер на владу односи, и од ког кад би се читава библиотека написала, опет се не би исцрпило.

Вапијући глас угњетених Срба не допире до Стамбала, гдје би ваљда која год суза страдајућих опрала се, не чује се он у Бечу, да суседни монарх бар робље наше које у његово царство прибегава, под заштиту своју прими, него се ово од пограничних његових власти Турцима предаје патраг! а код ових вешала и колац съедства су покушаваног исељења. Горки плач наш и кад би чула суседна браћа наша Срби у кнежевини српској, при свој доброј вољи нису нам у стању помоћи. Хрвати, Далматинци и Славонци војују по Италији и другим земљама за свог цара, а нису кадри браћи своју руку помоћи пружити. Чеси, Словаци и Пољаци једва знаду, да има Срба у Босни, који су с њима по крви браћа. Житељи слободне Црне Горе и брда окружени са свију страна непријатељем, доста је што своју никда не оскврњену слободу бране. Цар царева људских тамо код севера још није доспео решити судбину сродне му браће Срба. Дакле ни једна славенска грана сама по себи није кадра горку судбину нашу у данашње време олакшати, али рука руку

пере, а обадве образ мију. За то обраћамо се ми Божијаци у опште на све гране славенске, на велико Словенство и с пуном надеждом очекујемо да сваки Славенин, коме род свој на срцу лежи, по могућству сила својих помогне олакшати четирстојетну и тешку судбину нашу. Може Далматинац, Хрват, Славонац, Србин из Србије много допринети, да се у Босни школе помогну, да се тамо добрих и родољубивих учитеља нашло, да се и јоја црква начини, која би опомињала Србина на Хришћанство и која би га од турцизма сачувала. Славени браћо! Дуговремено ропство, и саме мисли за просвету угасило нам је; пробудите нас ви и просветити се помогните.

Славени! Краљеветво бугарско пало је; јер му сродна браћа не хтедоше противу непријатеља помоћи. Царство српско паде, јер га нису били Славени. Разори се краљеветво босанско и војводство херцеговачко, јер је само себи остављено било. Паде и остало Словенство под иноплемена правитељства из истих узрока, и да нам пије велике Русије и мале али слободне Црне Горе, могло би се оно срамно мњење о нама, да смо само за слуге рођени, обистинити.

Срби браћо у кнежевини српској! Ви знате најбоље колико смо дубоко ми пали, вами су најбоље позната наша страдања, која ми у суседству вашем трпимо, [ви сте слободнији од нас, али сте слободу и помоћу суседа својих браће Срба и помоћу силне Русије добили; сетите се и нас и помогните нам, кад вам је Бог дао; знајте да је ваша будућност с нашом скопчана; знајте да вас од нас само Дрина река дели, баците само поглед на прошлост нашу и вашу, пак ћете видити шта је нас и вас у ропство бацило; за вијирите само мало у повесницу нашу, па ћете се научити шта би нас опет могло подићи. Узајмна потпора међусобна љубов и ове света ћерка слога.

Славни Руси, једноплемена браћо! Ви дајете ваше младиће бугарски васпитавати, ви сте гарантирали слободу кнегавини српској, ви слободну Црну Гору сваке године новцем потпомажете, ви сте штедроту вашу и на Србе у царству аустријском, који су много мање од Маџара страдали, него што ми кроз столећа страдамо, излили — баште благи поглед и на оскверњено у Босни и Херцеговини православље, на разорене цркве и олтаре, на уцвељене Божије створове и на угњетену браћу руску, сиње робове босанско-ерцеговачке.

Још један пут управљамо ми па тебе о велико Словенство, плачевну молбу нашу. Ти си зид Јевропи било, да је не поплави ирволовни Османлија. Ти си Беч од овог одбранило, ти славу руску подигао и римским царством управљало, ти си Турке од Беча до Видина и Ниша претерало, силног Наполеона славу помрачило и јуче спасло аустријску монархију. Време је да се и себе сетиш, доба је да и код своје куће с опом решителности радити почнеш, с којом су синови твоји на престо римски подизали, код царева турски везири мало мањи од цара бивши, и којом су победитељи Архоле и Маренго, освојитеље Беча, Милана, Будима, Пеште и Млетака за туђу корист победили. Погледајте Славени, да је срамота све другом жртвовати, вечно туђину служити, а никада се свог огњишта не сетити. Томазео Далматинац виспреди дар свој посветио је Талијанима, Словак Кощут подигао је из сна Маџаре и бајонете њихове на једноплемену браћу Хрвате, Србе, да, и Словаке, управио. Дачно је за нас, кад Чех Радецки по Италији, Хрват Јелачић по Маџарској, Рус Паскајевић око Пеште и Дебрецина, и Книћанин по равницама Баната и Бачке победоносне војске предводе, али је још дличније, да помажући друге обазремо се на жалосно стање наше! Славени! нема ту спасења, сваки ради за се, мислите већ и ви драга браћа ца се

Друго зло Бошњака.

Описујући Босну навео сам од чести она зла која трпимо ми од наше браће потурица т. ј. Срба мухамеданског закона; но од тиранизма овог није мање оно безбожно угњетавање, воје је подносио народ наш негда од Грка а сада од грчких владика подноси.

Није моја намера грчке владике оцрњивати, они су се девољно и код целог света оцрнили, но цељ је моја не би ли један пут поред једнакости у вероисповести, које ми Бошњаци по већој чести с њима заједно исповедамо, љубав које човечанство особито хришћанство одушевљавати мора, међу њими царство своје основала и повела нас к оној цели, коју ми поред једнаких нам интереса и околности, само заједно постићи можемо. Ја ћу дакле укратко напоменути она угњетавиња и оне поступке грчке, који док се неуклоне никако пријатељи бити не можемо сљедствено ни срећни.

Излишно би било наводити примере у коликом су степену у стара времена изображени тобож Грци на Славене мрзили и неуморно се старали, да једну по једну грану славенску слободе и богоданих им права лише. Историја нас учи, да је завидљиво око Грчке најдостојнија Турска у Јевропи утврдило. Они Грци, који су 1014. год. 15.000 заробљених Бугара Самуилу краљу бугарском извадивши им свима очи и давши свакој стотини по једног њоравог за вођу, послали и дан данас средством свог свештенства Срба тиранизирају.

Читаоцима је познато како владике грчке у Цариграду од патријархе епархију закупљају, па када на дужност своју у епархији дођу, онда, да би се одузили па и свеју кегу напунили, и најгаднија средства употребљају за обогатити се. Године 1778. митрополит херцеговачки Ананија Грк, чим је на епархију до-

шао, херцеговачким је калуђерима, свештенству и хришћанима овим речма власт своју обзнатио; „ја сам, бре, царски човек и берат — сајбија, ја имам власт; како год хоћу, онако могу”. За тим стане немилице народ глобити и манастире харати. Зулум овај, особито харање манастира, Хришћани у Мостару не могав сносити, усуде се молити митрополита, да као добар пастир стада Христовог одустане од тога противу-законог дела; али митрополит да би доказао своје право, оде у Травник и ту везиру овако оптужи калуђере и Хришћане: „Честити господару! Има један манастир који се зове Житомислић, и у њему неколико чузвих калуђера, који су преко мере осилили се, противе се царским људма, мени и теби господару! Они су призвали Мостарце, те су с њима у сваком договору; писали су и каурском ираљу, да им пошаље топове и цебану; и већ су припремили се, да одмећу рају и да ударају на царске градове; већ дај ми, честити господару, твога једног ваљаног човека, да идемо да то зло пресечемо и оне злочинце најгором смрти казнимо”. На ту тужбу везир даде му свог делибашу, те заједно дођу у Мостар. Делибаша позове себи у мешћему (суд) Монастирце и Мостаране и прочита им каџија везирску бурунтију. Чујући за то мостарски Турци да ће калуђери и неки мостарски Хришћани на правди бога страдати, полете њих много на мешћему вичући у сав глас: „Ми смо сви јамци за њих. Ми за оваку праву царску рају; валај билај, оваке праве раје нема у цара! Они пису ништа у томе криви, колико смо ми; а ти делибаша одмах јаши; који те је довео, опај нека ти и плати попутину итд, и тако житрополит је морао платити делибаши попутину, но главни калуђери и Хришћани и после оваког свог оправдања не смедину од свог крволовчног архијастира у Херцеговини остати, него мијо и отечество оставе

и у туђ свет разбегну се. Из овог свако ће увидити, да су и потурице по некад бољи за Хришћане него архијастири грчки.

Кад се главни људи разбегну, кир Ананија је управљао у Херцеговини као и дахије у Србији до 6. јануара 1802. год. Овако је Баришић епископ католички у Босни 1840. год. оптужио своје свештенство, да је ово намислило са Рацима, као што се он изразио, буну дићи противу Турака, чему се човек морати више чудити, што Баришић није Грк, но Србин из Босне. На место Ананије дошао је кир Јеремија Грк из Цариграда, довевши са собом једног честитог ђакона Игњатија, који је управљао са свима пословима свог архијереја. Тада је био у Мостару Муселим-Али-ага Дадић, човек правдољубив, који није дао на рају насртати. Кир Јеремија и Игњатије одмах се сајузе с кесецијама да овог муселима с пута уклоне, како би могли кесецилук проводити. Турци и Хришћани који су држали страну овом муселиму а после њега синонимма његовим, када по тужби зликоваца босански везир 1813. год. у Мостар с 32.000 људи дође, сви буду позатварани. Предводитељ ове војске у споразумљењу са зликовцима, међу којима је и споменути митрополитов ђакон Игњатије био, попишу све оне који су Дадићеву страну држали, и то како Турке тако и Хришћане оба вероисповедања. Између осталих 34 православна Хришћанина у гвожђе окују, па их све побацају у магазу Хаци Омеровића, а тако исто побацају и Турке у тамницу, све куће поробе и починивши по кућама ужасна безакоња, један дан изведу из затвора 17 православних Срба, те их на сухој долини све посеку; тог истог дана посеку пред градом девет католика, а у граду на Ђуприји удаве 17 Турака без икакова суда. Очевидци казују који су и данас живи, да је после тога дошао к затвореним Хришћанима ђа-

ион Игњатије, па им говорио: „Паре, паре, паре бре,
или мртве главе!“

Јадни Хришћани видећи се у великој и тужној невољи, а сувише што им је дотужило тешко гвожђе, погоде се с њиме да њих 17 људи 50.000 гроша, које је онда изногило 50.000 цванцика њему плате, које кад измире он их затвора и гвожђа ослободи. После тога стану пашалије с ђаконом Игњатијем фалити и друге Хришћане и Турке како по Мосгару тако и по селима, многе посеку а многе и уцече. У том нађу и добра два Дадићева сина, те и њих посеку, попале им куће и однесу многе драгоцености. У овој прилици овако поступање Грка ђакона Игњатија је ли могло бити без дозволе митрополита. Свијепство митрополита кир Јеремије и ђакона Игњатија трајало је до 1815. год. када су оба од куге своју грешну душу испустили. Дакле пије истини да неће куга на кугу. Само ова два примера довољно карактеришу грчке првосвећенике у Босни и Херцеговини, о којима неумрли Доситеј Обрадовић 1784. епископу Јосифу од Шакабент овако пише: „Не као они, који у бедну Србију, Босну и Херцеговину, од некуд из Караманије и Татарске долазе, да и осим њих преудручене изнужденој овце живе деру и ако је још где у костима мозга остало, с благословом и проклетством, с молитвама и анатемама испију, исисају и прождеру.“

Кад су дакле овакови грчки пастири, онда се се може мислiti, у каковом се бедном стању њихово стадо налази. И заиста гроза човека мора обузети, кад расуди да су овакови пастири стада Христовог. Само она безакоња безбожника ових када би се описала, која ја знам, читава би се књига написала, и то све која су се за мог памтења дододила; но ставимо завесу на

гнусна дела садашњег митрополита херцеговачког и зворничког, правда божија нека им суди!

Говори се, да је садашњи митрополит сарајевски добар, које ако је истина, али ја не верујем, онда је он први између грчког свештенства, као добар. При оваковим околностима, ни она побољшања Хришћани добити не могу, која би иначе од Порте могли полу-
чити, да им у томе архијастири не сметају.

ДОДАТАК ОПИСУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ.

У овоме додатку стављене су примедбе, које на сваки начин ваља прочитати упоредо читајући ово дело покојног Т. Ковачевића; јер он је писао овај опис још пре 28 година, а од тог времена много се што дознало, променило и нашло за вредно описати и садашњем и будућем народу на знање ставити, као на прилику *Породичну задругу и Шест слободних херцеговачких племена*, што има за нас историчног значаја, а случајно је покојник то превидео.

Куда која примедба спада, означене је у току књиге са бројевима, по којима се свака лако наћи и прочитати може и продолжити књигу.

Многи ће рећи: па зашто није цела књига прво прегледана и све што је застарило изbrisано, а што је нужно на своме месту у ред стављено? Приметач има и право; али то није могло бити за то, што су пријатељи покојникови вољни да остане његов текст

књиге онаки какви је, да се види, како је он
мислио и са пожртвовањем свога живота про-
учавао своју подјармљену отаџбину — Босну
и Херцеговину и за њено ослобођење радио.
Примедбе ове учињене су по штампаним и
нештампаним списима В. Пелагића, који
Босну као своју отаџбину добро познаје

---

¹⁾ Влашић планина је дивна једна природна особитост не само у Босни и Херцеговини, него и на целом балканском полуострву. Влашић има највећу и најроднију висоравану у Босни. Висораван је обилато украсила с добром, великом, здравом и лековитом пашом. У тим широким пашњацима находи се свакојаких трава, које би својом разноврсношћу могле у велико попунити научку — Ботанику. Ту има трава које се у суседним државама наћи не могу. Бар тако тврде сви путници¹, који туда ради науке пролазише.

Кад човек у мају и јуну месецу ступи по дивним лукама влашићске висоравњи, он се дивотног мириза разних траваовољно науђивати не може. Чистота ваздуха, дражест мириза и обилато богатство природе дају и најсуморнијем човеку телесну лаганост, умну бистроћу и морално задовољство.

Влашић је за опорављање здравља и за поглед ока још бољи од чуvenог тиролског „Глајхенберга“, гдје јевропски болесници од сушице и јектике на опорављање долазе и лети бораве. За истинитост ових речи говоре ови докази: Сваке године на Влашићу у летње доба догони се по десетину и више хиљада оваца из Босне и Аријаутске. Силесија људи и оваца дође сипљива, грозничава, метиљава, или иначе болешљива, па пошто проведе на Влашићу неколико недеља оздрави „као тресак“. Провести на Влашићу који ме сец дана, значи препородити своје здравље ума и тела. Болесници наших покрајина овде ће наћи спаса своме порушеним здрављу тела и меланхоличности душевној. Нужно било само, да се постара неко друштво или држава, или травничка општина, да за ту цел сагради нешто удесних зграда за станововање.

Почем варош Травник лежи под Влашићем, то је и њега Влашић обилато са многобројним изворима и добром водом снабдео. Нигде у Јевропи нема друге вароши, која би у томе Травнику равна била. Овде кроз све улице и готово поред сваке куће бистри, од камена удешени поточић жубори. И овде у вароши и горе на Влашићу сама природа човека забавља и разговара. И околина травничка богата је са добрым травама. Јамачно је и Травник своје име због тога добио.

Рекав овдјело о Влашићу морамо уз пут споменути још неке босанске и херцеговачке висоравњи, које су особито за сточарство удесне, а те су ове: Купрес, Гламоч, бравско поље и Романија, а у Херцеговини Сјењавина. У свима тим висоравњима марва је здрава, млеко и сир изврсни, месо најукусније. Из тих крајева марва је далеко на већој цени и у Трсту, Сињету, Шибенику и Дубровнику, него марва из других места. Треба само знања и воље па би босански сир надмашио и онај чувени швајцарски сир, који се толико по свету разноси и продаје.

---

2) У Босни је највећа, а у исто доба и најроднија, равница „Посавина“ зvana. То је босански Банат, па у једну руку и далеко више од Баната. Ко је пропутовао кроз њу од Јање до Брода у овоме се је потпуно уверио. У њој је и популација гушћа и питомија и ношња приличнија од осталих крајева Босне. Земљиште њено пружа се у дужину 25 а у ширину 3 до 4 сахата. Кроз Посавину протичу многе речице и неколико река. Наравно ове чине Посавину још више роднијом и за обитавање угоднијом. Она се зове тим именом зато, што се пружа поред реке Саве. Више готово но и где у Босни орила се је песма у Посавини док ефендије стамболске после 1850. године не ударише на Босну веће терете и дације, и док разне буне народ не урваше.

Штета је само што Посавина чешће страда од разних бољуштина, које долазе због неуређеног земљишта.

Она би још толико вредност имати могла, кад би друштвени чиниоци толико се умом и човечношћу узвисили, да од толиког данка, кога народ сваке године даје, канализирају посавске баруштине и да регулишу реке, речице и потоке, које често шкоде народу и у економном и у здравственом погледу. Та жалосна болест немарности или можда неувиђавности лежи на шљећима свију околних нама држава. И њихови народи готово као и наши Босанци од те оскудице много трпе. Дао би бог правде да се бар одсада чиниоци друштва о тим потребама народа као што треба обавесте и побрину. Дао би бог да што пре обасја дерну Јевропу и остало људство оно светило здраве памети и поштења, које би научило омражене између себе народе, да ратне трошкове употребе на горе поменуте цели и на развијање и ширење праве просвете у свету; па би било тада у свету далеко вишег благостања и среће, здравља и живота, напретка и мира, братства и љубави, него данас, кад се израђује и све већма усавршава варварско ратно оружје, с којим се тако немило срдно а срамно између себе касапе и сатиру човечанска браћа, радници поља, синови народа и родитеља!

3) Међу жигима босанским има их, који својом добром и особитошћу надмашују све феле јевропских жита. Тако најприлику у скопаљском, лијеванском и глатчком пољу рађа тако звани „кошењак“ јечам, од кога је лебац бео „као књига“ и тако сладак да га се човек доста најести не може. Кукуруз је око Бијаћа тако сладак, да је куд и камо пријатнији за јело од обичног шеничног хлеба.

Желити би било да научари који се ратарством баве, обадве феле жита добаве и по народу осталих покрајина распостиру.

4) У Босни има таквог воћа и толико разних фели њетових да може служити за пример и најпросвећенијим народима, ма да се оно у Босни простим начином негује и

обраћајује. На више места у Крајини и у «брдима» крај Посавине рађају трешње „бильур“ и „ашламе“ зване, које својим изгледом и укусом ни најбољем воћу западне Јевропе, које је научно неговано, уступити не ће. Шљиве босанске, а нарочито из Посавине, познате су већ у свету као најбоље, ма да се са свим присто негују и суше. Бива година кад Босна добије са стране за саме суве шљиве од 50 до 100 милијуна гроша. Желити би било, да и остале покрајине наше у место печења ракије почну шљиве сушити и од чести у пекmez обраћати; јер [и једно и друго врло је здрава храна за кућу, осим користи што се из продаје вуче. Учитељи и свећеници народа ваљало би да обавесте народ како се шљива и у опште воћка још боље усавршити може помоћу науке, и књига „стварни домаћи учитељ“ у томе ће, као и у свему ономе, што је од велике користи за кућу и здравље, и њима и народу знатно помоћи.

---

5) Шеред поменуте, народне индустрије, производње, увеклико се још [и ово израђује у Босни: Сваковрсна ћебета (бильеви), сукно, брда за ткање, различита јапија (грађа) за разне грађевине као на прилику: пиленице (даске), дуге, со, даље што плове по Сапи, Уни и Сави итд. Сточарство и пчеларство више је развијено било но у ма којој чести остале Јевропе. Ово се види отуда што је Босна и Херцеговина продавала сваке године у иностранство огромну количину марве, воска, коже и лоја.

---

6) *Државног монопола* па со и дуван, па ваздух и воду у Босни и Херцеговини није било у оном теретном облику као што код великих хришћанских држава Јевропе видимо. Со је могао сваки продавати пошто плати обични и то мајушни ђумрук; дуван је сваки домаћин могао сијати по читаве њиве, док није 1850. кобна трећина уведенa. За дуван се плаћало годишње по две цванцике а доцније

по 10 гроша. Право ловити рибу и шумску дивљач имао је свако свуда гдје год има горе и воде. Учитељи и свећеници, школа и црква ни на што ђумрука нлађали нису. Регал и штемпларина нису били у овим двема покрајинама познати. Кад су почеле новине и календари излазити није уведена кауција ни штемпларина. Сви ови поменути терети далеко јаче теретили су народе осталих држава јевропских, но народе у Турској. Око 1870. г. уведено је нешто налик на монопол и у Босни, али он ипак не беше онако теретан, као у другим земљама. У Босни да је било равноправности пред законом и да је укинута трећина дакле и спахије, народ би материјално врло добро стојао и никад се побунио не би, ма га на то са свију страна подстицали. Наравно то је за то што је имао доста земље за производњу и сточарство, и што у војску ишао није.

---

7) Осим поменутих вароши има још живих трговачких места као на прилику *Брчка* и *Бељина*. А у ред Тешња могу доћи: Градачац, Брод, Грачаница, Зворник, Шамац, Дервента, Градишча, Дубица, Нови, Бишће, Петровац, Крупа, Стари мајдан, Скопље, Думно, Требиње, Невесиње, Нова Варош и Сјеница.

---

8) После Омир-шапина рата (год. 1850.) сви главни путови Босне и Херцеговине направљени су добри, и све су боље уређивани до последњег устанка. Големи терети и многи саобраћај окупационе војске прилично их је пореметио.

---

9) Поред свега наведеног, суђење је било просто, јевтино и брзо. Судије су се носили и понашали са свим просто — природно. Босна није знала за спалишта, тортуре и манђеле, као што се то на западу хришћанске Јевропе упражњавало. Код управљача турских највећа је била каштига — батине и вешала. Шпијуна и тајних фондова није било до скора Чиновника је било врло мало до 1850. г. Паша или капе-

тан, муфтија, кадија, кнез, бег и «сеоски скуп» — општина, били су сва власт окружна. Ипак «преступника» мало је било због крађе, варања и убијства. Највише их је било због данка и политичних узрока.

У новије доба народу је признавана прилично [добра самоуправа у школи и цркви.

¹⁰⁾ Године 1850. укинут је арач и на место њега уређена је војница. И једно и друго плаћали су само хришћани, за то што нису били дужни у војску ићи. Која су места с Турцима заједно у војску ишла, нису тог данка плаћала.

Те године и теретна дација — *трећина* заведена је. Она се састоји у томе да раја даје трећи део своме бегу од свију жита и осталих земаљских производа. У место ње народ је од пре своме бегу „беглучио“ — кулучио, т.ј. недељно два пут морао је бегу радити, па највише недељом и празником, што је народу најтеже падало, јер је држао да је грехота празником и недељом радити. Он се побуни противу «беглуке» и добије трећину и опет противу његове воље и без његовог одобрења. Трећина је наравно, постала куд и камо тежа. И остале дације све су теретније посталаје одако је народу више слободе дато. Народ се и опет жалио на велике дације, али влада је само мењала старе називе и остале облике данка, а терет данка бивао је из године у годину све јачи, ма да је промена учињена: стара песма на нов глас. Да је Босна напредовала за ових последњих двајестину година у правима, благостању и слободи као у повишавању данка, и увећању канцеларија, чиновника и других непотребних формула државних, заиста би далеко надмашила много земље и народе у културном и благодетном погледу.

¹¹⁾ Најновија испитивања статистична нашла су и показала да свеколико словенство износи близу сто милијуна

душа, и да самих велико- и мало-Руса има око седамдесет милијуна.

¹²⁾ и ¹³⁾ Новија дата веле да у Босни и Херцеговини има преко 1,200.000 душа. Од ових има православних преко 600.000, мухамеданаца око 350.000 и католика близу 200.000 душа. Дај боже да их све скупа скоро обасја светило здравога разума: да удале и искорене све оно што их дели, ирази и завађа, па да познају да им и наука и лични интереси, и јеванђеље и коран веле: «*сви су људи браћа*» и „*љуби ближњег свог као самог себе*“, а ближњи нам је сваки човек без разлике вере и народности. Време је да народи поштују и врше бар оно у што верују — веру своју, а баш та иста вера учи их да су сви људи браћа и да треба међу собом братски да живе.

¹⁴⁾ После 1850. год., кад је Босна добила „хатикумајун“ и са њиме јамство за шире слободе, народ је православни вољно свуда по варошима па и по многим селима школе подизао. И православне српске школе свуда су биле боље и напредније. Учитељи њихови били су и више награђени и стварније изображенi од мухамеданских и римокатоличких. Ма да су мухамедовци имали школе по свима варошима и селима за мушки и женски децу, ипак су и сами они, односно њихове власти признавали да су српске школе уредније. Везир босански Сафет-паша 1869. год., обилазећи сам собом све школе, то је јавно рекао мухамеданским учитељима и општинарима у старој Градишци изустивши им: „Стидите се ваших школа! Зар не видите како су православне ваљано уређене!“ — Католичке школе напротив тога биле су најназадније у настави и најгоре¹⁵⁾ у грађевини, јер у њима су предавали „науку“ фратри који су вешти црквеним стварима, али о педагогији нису ни појма имали. Уз то они за школу нису воље имали, јер су обvezani служити само олтару а не школи. Због те грдне

неуредице и збрке у католичким босанским школама, махом су они своју децу у српску школу давали, велећи да у њиховој ништи научити не могу. Само сарајевска и још две три биле су дosta добро уређене и добрим учитељима спађене, благодарећи труду фра Грге Мартића. Вишу школу за спрему фратара имали су у Сутињској.

И православни Срби имају своје две веће школе: у Сарајеву нижу реалку и у Бањалуци богословију. Ова последња је отворена године 1866. трудом општине бањалучке и Васе Пелагића, њеног управитеља, који је због ње од угњетача слободе и напретка у Азију сургунисан био, а предлог о оснивању тог завода донела је раније епархијска народна скупштина држана у Сарајеву. Владике босанске биле су противне томе заводу, ма да су пошишти одлучном вољом народа, морали првично у корист њега понешто радити. До устанка богословија је та једнако радила и дала Босни дosta разборитих учитеља и свећеника.

15) Пајважнији за историју су обичаји: задужан живот — задруга, моба, крсно име, село и поштење народа.

Ове дивне особине народа српског у Босни и Херцеговини још су понајбоље сачуване. С тога ћемо овде у главним потезима босанску породичну задругу описати, а остало нек остане за друге списе.

Породична задруга постојала је код свију словенских племена од вајкада, али српска породична задруга до била је најсавршенији облик за пређашње турске владавине. Турци не само што је нису рушили него су још и подржавали; јер су у њој налазили највеће користи за своје цели, за своју славу и одржање. Они као да су добро сватили ону вечно истиниту пародну пословицу, која вели: *«задруга је богатина, а инокоштина сиромаштина.»*

Ма да у Босни има великих задруга, које броје по стотину што крупне што ситне чељади своје, и ма да задруга изгледа као мала држава у држави, ипак Турци нису

од ње зазирали. И то је са свим наравно, јер пре ће заврћи пушку на раме и отићи у хадуке и буну подићи и нокотина, спромаштина, него задруга, која богато живи, а у Босни свака иоле већа задруга „добро стоји“: има свега за храну и одело изобилно, и своје домаће послове уредно на време свршава.

Ма колико било чељади у задрузи сва она уживају једнака права и једнаке дужности, осим неспособних. Сви заједнички, у комун ради и из комуна заједнички, подједнако уживају и потребе подмирују. На питање нечије: чија је то њива или кућа? Одговара се: то је наше.

Задруга жени или удаје поједину чељад своју на општи трошак из комуна, ма да та чељад више троше тада но обична остала чељад. Гледајући тако задругу она изгледа као проста комуна; јер сви једнако морају радити па сви равнopravno зараду уживају. У задрузи нико не може у једном ћошку гладовати и оскудицу трпити а други у другом раскошно се разметати и благовати; пити у њој може један члан задруге сувише аргатовати а други дембелисати у ладовини. И слуга задругин, ако га она држи, и дете њино ужива зараду задруге исто као владалац задруге — старешина. Задруга је скроз демократске природе; она бира за свога старешину онога члана свога, који је најпаметнији и највреднији, па ма којих година он био. Није памет и вредноћа само у годинама, вели народ. Кад нема одраслих мушкираца, и жена може бити старешина куће. Отуда видимо многа презимена људи по женскоме имену названа, па прилику: Стакићи, Станићи, Марићи, Пелагићи, Ружићи, Јелићи и т. д. Кад остари старешина, па био он отац или други члан задруге, долази у пензију без пензије, без плате. Он мора да ради ма какви посао, па ма то било пилиће чувати, дрогод је здрав, и за то добија препиташе. Кад он умре све постаје задужно а тако исто и деца и жене. Задруга педа никоме готовански живити. Старешина њен не само је вредан радник, саветник, чувар и учитељ, него и представник задруге у општини и

под власти. Једино због тога њему је допуштено ако хоће и мало бољу хаљину имати и коју пару на јабану потрошити. Он управља задругом и њеним пословима у договору осталих задругара; задужно веће бива свако вече за вечером или пре или после ње. Он обржава ред и поредак без оружја и тамница. Сва га чељад боље слуша и поштује ио држављани владаоца. Награда му је једнака са наградом задужне остале чељади. Друге плате нема. Ипак је за сваку погрешку строго одговоран, па у случају круте неисправности и кажњен тиме што га збаце са звања старешинства. У задрузи постоје строги закони, али не писани и параграфими означени, но обичајни и морални.

Задужни распоред пословања удешен је тако дивно да одговара потпуно садашњим најнапреднијим захтевима науке; у њој се врше разнолики радови према доспељању летине, и кад је неки посао врло прешан онда иду те га врше сви способни чланови задруге, да се што пре у своје време изради и на оставу спреми. Што више радника на пољу има, то се већма ори весеље, шала и песма идући на рад, на месту рада и полазећи с рада.

Само су невесели чланови оне задруге, тди је отровни мољац приватне својине, особине (прћије) неслогу посејао. Така задруга скоро се распада и тиме се већ туга и сиромаштво шири. — У великој задрузи ни преступи се не догађају. Издавач ове књиге био је судија у подринском и крушевачком округу у Србији, па му није ни једно кривично дело из задруге учињено на суд дошло. Због тога требало би задругу одржати и развити до најсавршенијег ступња у народу; јер она је, као што видимо, чувар богатства и поштења, свести и среће у народу.

У то име нека је благословен сваки историјски момент, кад се свет побрине да целу друштвену организацију рада и управе удеси према напредној науци а на основу наше добре породичне задруге; јер друштвена радост и срећа

једино ће се достићи заједничким радом, ујединењем снага у једну целину — задругом.

¹⁶⁾ Ма да Римокатолици збила имају више школоване («изображене») свећенике од православних, ипак они стоје на најнижем ступњу изражења у Босни. Ове речи потврђује тај факат, што су католици слаби трговци у Босни а тако исто и остали предузимачи. Они су већином покорна и слушајућа маса, гомила радника и богомољаца. Они слепо верују што им њихов свећеник каже, па ма то подлежало слабијој или јачој критици. Православни и мухамеданци далеко су већи критичари од њих. А познато је правило да се критика налази само код умних, развијених људи, а гдји царује осуство критике, тамо нема ни искре изображености и здраве свести. Ако негде има «изображеног» свештеника то још не значи да и је народ изображен. Кад се у народу онази здрава свест и критика, знак је да је народ изображен, па ма он ни «оченаша» из књиге очитати незнао.

¹⁷⁾ Још пре 20 година столично и главно место Босне и Херцеговине постало је Сарајево.

¹⁸⁾ У Гучијој гори недавно је саграђен огромни самостан за католичко свећенство и оснивање једног вишег духовног завода. Подигнут је са милосрдном помоћи из Рима и Беча. Завод до босанске буле није био отворен, ма да се смерало да то буде центрум изражења за све босанске и херцеговачке католике.

¹⁹⁾ У Козари је прво планио устанак 1875. године у почетку августа. У њој и око ње готово највише се је пролило крви за ослобођење. Под њоме на обали Саве, у боју на Гашницама, погинула су два најјуначнија и најславнија бунтовника, вође устаника *Пеција* и *Корманоша Остоја*. После Козаре долазе планине: Мотајица, Мајевица,

Пастирево, Грмеч, Рисовац, Тишковац и Пролог према Лијевну, где су босански устаници устанак издржавали.

²⁰⁾ Још пре устанка саграђена је жељезница од Бањалуке преко Приједора и Новог до близу Костајнице.

Близу Бањалуке недавно су римокатоличке „траписте“ купиле огромно имање поред река Врбаса и Врбање и саградили велики самостан. Они се и економијом и лекарством баве. — Такових је основано још на неколико места.

²¹⁾ Овде је вредно напоменути да се Туркиње у Крајини, с оне стране Уне не крију, него се друже с мушкарцима исто као и православне жене и с њима заједно на раду послове свиђају.

Говорећи са Србима говоре „брате.“ Свуда по другим местима крију се, а нарочито од Хришћана «као ђаво од крста.»

²²⁾ Недавно пронађена је у херцеговачким горама трава „буварица“ звана, и од ње велике приходе добијају Херцеговци са стране. Њу купују иностраници као средство противу стеница и бува. И од руја приличну добит вуку у своју земљу.

²³⁾ У овој је нахији прво букунула буна 1875. године, па доције раширила се дуж далматинске, црногорске и босанчичке границе.

²⁴⁾ Говорећи овде о овим крајевима и племенима херцеговачким, дужност нам је бар у примедби описати једину особитост у политичној управи неколико њих, која ће заиста сваког мислиоца, управљача, законодавца, учитеља, књижевника, новинара и сваког народног човека здраво интересирати и занимати.

Особитост та је у чему се састоји: У јужној Херц-

цеговини, а на земљишту између Дурмитора и Суторине — Боко-которске, поред црногорске границе, живи народ, који се дели на шест племена, која су све до последњег устанка имала потпуну самоуправу и слободу своју.

Племена се зову: *Шаранци, Језера, Пива, Билећке и Никшићке рудине, Бањани и Зупци*. Број душа износи око 36.000 скупа. Неко је племе веће а неко мање; тако наприлику Зупци се сastoјe из три села: Суторине, Крушевице и Зубаца. Пива се сastoјi јoш из више села.

Сва ова племена нису од вајкада једнако таку слободу и така права уживала. Шаранци к Језера, која леже од источне и северне стране Дурмитора високе планине, уживају овака права откад за себе памте. Вели се, да се за така права борио чувени јунак Бајо Пивљанин. Остало племена добила су их после Вукаловића, ма да су и пре тога прилично боље стајала од остале Херцеговине.

Племена та давала су турској царевини као данак само десетину, и врло мали ђумрук на продане ствари; али су у готову новцу примали од турске царевине, «такин», ко ћоја за то, што су као нека стража на граници црногорској, — дакле што су једном руком давали, то су другом опет примали.

Васколика управа судска и административна била је у рукама самог народа и његових «главара» — старешина. Главаре је бирао народ надлежног племена. Народни избор није могао ни паша ни везир покварити. Главаре није потврђивао султан или турска влада, него кад их народ избере, онда их и постави као власт своју и власт турска морала је сматрати као закониту власт и представника племена. Тако исто народ је својим главарима одузимао власт кад је то требало, нејављајући о томе ништа царевини турској.

Главари су били управљачи народа, племена и судије обичним кривицама и пословима, но наравно у договору старешина тог племена. Криминалне, крвне догађаје судио

је особити народни суд, који се зове: „*крвно коло*“. Ово крвно коло састављало се из завађених «братства». (У Херцеговини братство се састоји из свеколике чељади која носи једно презиме, и једно крсно име служи, па ма она живила у задрузи заједно, или у више задруга, кућа, фамилија). Братства на збору одређеном договорно изберу 24 човека, које зову „*добрите људи*“. Ови добри људи, седну у сред народног збора и удесе по старим простим обичајима, те се „завађене крви“ састану, измире, ижљубе. При том измирењу завађене се крви окуме или опријатеље, што је знак вечите и братске љубави. И заиста доцније живе у братском и правом пријатељству. Суђење то прилично је трошковито, али је и опет далеко боље и корисније за умно и морално стање народа од сваке параграфске правде, јер опо је вршено брзо, поштено и договорно. Суђење тако жива је школа за народ, за његово свеколико унапређење. Оно је огледало народне свести и правичности. Оно је снажна морална чињеница, која путем договора и разлога и саме крвнике укроћава и збратимљава. Такву моћну снагу помирљивости није никде до сада показала параграфска правда. Пресуду крвног кола и пресуду главара вије требао султан нити паша потврдити, нити су је ови крупни власници оборити могли. Што народ одлучи и реши, било је решено и санкционисано. Каштигу и „помиловање“ није делио нико други до народни главари, „добрите људи“, и они што су оштећени и уvreђени. За велеиздају и увреде владе и власти није суда било. Сва су племена била без апсана, робије, касација, апелација, адвоката и канцеларија; ипак је кад њих тиме одржаван сав ред и поредак друштвени, и међу њима је било више поштенја, љубави, весеља, поверења, слоге и среће, но у многим државама, гдје се без параграфа ни помоћи не може. Они се нису драговољно одмаховом последњем устанку придружили, него тек после многих претња и обећања: изговарали су се да им је добро под Турцима, и да им ни под којим другим боље бити не ће.

Оваку самоуправу народа треба озбиљски студирати.

ШТАМПАРСКЕ ПОГРЕШКЕ

Страна	ред	место	читај
1	6	оздо простори и земље	планине и поља
3	10	озго 24 сахата	34 сахата
3	20	" јадарско	јадранско
4	6	" Вусиња	Гусиња
5	7	оздо шулом	шумом
6	5	озго парови	нарови
7	4	" Хузреф паша	везир Хузеф-паша
11	15	" после $1\frac{1}{2}$, треба додати још: Хан Трмин — $1\frac{1}{2}$	Хан Трмин — $1\frac{1}{2}$
11	15	" Хан Брдина	Хан Брадина
11	19	" Уравник	Травник
13	6	оздо вишта	ништа
15	15	" небројени	избројени
17	2	" после жали боже, додај још: што	
46	2	кодела	коледа
48	4	" Крушево	Крешево
49	2	" њиви	низини
50	3	" Гробовица	Гробвица
51	12	озго ваћ	већа
51	6	оздо треба „да“	испустити
58	18	" Лишица	Лишница
58	16	" Липнице	Лишнице
58	14	" после „православни 40 кућа“ вала	
		уметнути: „овдашња тврђина врло је	
		слаба са 4 неоправљена топа“	
61	5	озго Попово поље	Попово село
61	7	оздо Нетраш	Петраш
65	6	озго од	до
66	2	" после „они живе по селима“ вала уметути	
		„и мало нешто по варошицама“	
70	20	оздо застарелом	зараслом
70	3	" Звочај	Звечај
81	11	озго калајлија	калајџија
81	15	оздо после „зечије неучињене коже“, додај:	
		„овчије и козије учињене коже“,	

Страна	ред	место	читај
87	2	озго	задан
87	11	оздо	Далмацијум
87	1	"	Орби
89	13	"	после „г. Папов“ додај: „из Москве“
92	5	озго	мрделима
94	9	оздо	1879
95	10	"	Никола
96	1	озго	1294
102	7	"	састоје
102	13	"	прии
102	5	оздо	завршује
105	2	"	царства и краљевства наших задужбину треба царева и краљева наших задужбине
109	12	оздо	Турске
109	8	"	Срба
112	8	оздо	фалити
			хватати.
